

ERDÉLYI MÚZEUM

X. kötet.

1893.

IX. füzet.

Nők a társadalomban. ¹⁾

Mult év nyarán, a magyar társadalomnak egy részét rémület fogta el annak a hírnök a hallatára, hogy egy magán társaság leány-gymnasiumot szándékozik nyitni a fővárosban. Nekem ez a félelem meglehetősen komikusnak tetszett, mert olybá tűnt fel, mintha a katonák ijednének meg, ha valahol új vár építése kerülne szóba. Hiszen minden tanintézet nem egy-egy vár vagy erősség-e a tudatlanság ellen; és ha az: van-e nekünk egyáltalán okunk keletkezésén megijedni? Ha szabad őszintén szólanom, nekünk azért sem szabad nagyon megijednünk, mert minket a nagy tudás nem igen bánt, sőt inkább a csekély tudás és tudatlanság egyik nagy bajunk.

A legmíveltebb társadalmak a leányok számára nemcsak középiskolákat, hanem felső rendű tanintézeteket is állítanak. Mint tapasztaljuk Londonban, Oxfordban és Cambridgeben meg Párisban az egyetemi tantermekben és más felsőbb tanintézetekben férfiak és nők vegyest hallgatják s együtt művelik a tudományokat; de még nem hallottunk panaszt, hogy megártott volna a leányoknak a tudás. Ha a tudomány a férfiaknak nem árt: ugyan mi módon lehetne ártalmára a nőknek, kik sem élettanilag sem lélektanilag nem különböznek lényegesen a férfiktól.

I.

Vessünk egy futó pillantást a nő és férfi természetének élettani és lélektani oldalára.

Az élettan azt tanítja, hogy a férfi csont és izomrendszere

¹⁾ Adele Crepaz, (Ellis Wright) *The Emancipation of Women and its probable consequences.* London, 1893. *La Grande Encyclopédie. Paris, 1893. Femme: Psychologie et Situation des femmes au point de vue de droit.* H. Marion, G. Bénédite, P. Guiraut, G. May, E. Lehr; *Situation des femmes dans la société.* A. M. Berthelot. — Oct. Gréard, *Éducation des Filles de Fénélon.* Paris, 1890. Ernest Naville, *La Condition sociale des femmes.* Lausanne, 1891.

erősebb, mint a nőé, s ennél fogva sokkal nagyobb méretű testi és lelki munkát bír el. Ujabb időben nagy gonddal tanulmányozták a férfi és nő agyvelejét is, és úgy találták, hogy annak sulya rendszerint a férfínál a testnek $\frac{1}{40}$ -e, a nőéé pedig $\frac{1}{44}$ -e, tehát sokkal kisebb. Férfínál az agyvelő homlok részei vannak inkább kifejlődve, nőnél a hátsó részek, hová az élettan a sensitív és emotív idegközpontoknak helyét teszi. Ez aztán — mondják a biológusok — összhangzásban áll a két nem pszichologiai jellemvonásaival: a férfಿನemben több lévén az értelem, ellenben a nőnemenél nagyobb a sensibilitás; amott az ész, emitt az érzés.

Ha pusztán az agyvelő mennyiségétől függenének szellemi működéseink, akkor a legnagyobb fejű és agyvelejű egyének a legeszebbek volnának; de mert azt nem tapasztaljuk, világos, hogy a nő agyvelejének átlagos kisebbségéből nem lehet az ő szellemi tehetőségeinek csekélyebb voltára következtetni. Az is igaz, hogy a nő izomzatát lehetne úgy edzeni, mint az ókori Spartában történt, hogy a nő fegyverforgatásra és más kemény munkára is alkalmas legyen; de hogy aztán e nyereségért nem veszítene-e cserébe többet, arról senki sem merne jót állani.

A természet úgy szereti a munkamegosztást — úgymond Crepaz, — hogy ha ma egy férfi és egy asszony valamely szigetre vetődnek: a férfi kunyhó építéshez látna, a földet művelné, vadászna stb., az asszony pedig a háztartás, főzés gondjait vállalná magára; feldolgozná a férfi termelte anyagokat: szőne és fonna, s puha, meleg fészket készítené leendő gyermekei számára. És ez a munka a nő testi és szellemi rendeltetésének az ösztönszerű kifejezése.

A nő szervezetében vannak a férfiéétől eltérések, de a nőnek nincs külön élettana. Ugyanezt mondhatni természete lélektani vonásairól is.

A nők lelki életét a pszichologia általános törvényei kormányozzák, épp mint a hogy szervezetüket az élettan törvényei. Tehát a nő természetnek nincs külön lélektana. A bölceleti rendszerekben hasztalan is keressük a női természetnek külön tárgyalását; de annál nagyobb előszeretettel figyelték meg és írták le a nő természetét a moralisták, az egyházi szónokok, a regények, a drámák és a vígjátékok. A baj csak az, hogy ezek a gyakran igen finom és igaz megfigyelések szórványosak, belőlök annál kevésbé lehet megalkotni a nő természetének jellemét, mert gyakran ellenmondók, e

mellett részrehajlók, s mert a leírókat most a szerelem, majd a bosszú sugalmazta. Tulajdonképpen két könyvbe kellene foglalni a nőkről írt rajzokat: egyikbe azt kellene leírni, a mi jót róluk mondotak, másikba, a mi rosszat rájuk fogtak. De ha az említett legjellemzőbb adatokat a kritika rostáján megtisztítva módszeresen csoportosítanák, igen becses fejezete lenne az az összehasonlító psychológiának, s élénk világot vetne az emberi természetre. Ha igaz az, hogy a végtelen különösségektől eltekintve van valami általános is azokban a psychologiai jellemvonásokban, melyek a nőnemet megkülönböztetik, s főként, ha ezek a vonások bizonyos törvények normája szerint állanak kapcsolatban egymással, azok bizonyára a tudományos kutatásnak elemei, kiindulás pontjai lehetnének, és ha a nővel ezen az alapon ismerkednénk meg, az embert is félig megismerjük. Ennek a tanulmánynak meg lenne az a rendkívüli haszna is, hogy segítene megoldani a leánynevelés ügyével és az újkori társadalomban, a nők helyzetével kapcsolatos kérdéseket.

Ám a nőnek ez a természete nem ok nélküli tény, hanem olyan, melynek meg van a történelmi múlttal való kapcsolata. A mi a nő lélektanilag, azzá lett két ok alapján: egyfelől élettani szerkezete és e szerkezet működései következtében — ez az állandó ok; másfelől társadalmi helyzete következtében — ez a változó ok. Azok a psychikus vonások, melyeket neki tulajdonítunk, annyiban állandók, a mennyiben közvetlen kapcsolatban állanak a sexualitással; és oly mértékben változók, a mennyiben azok bizonyos szokásokkal járnak együtt. Például az *anyaság*, az asszonynak ez a fő lényeges működése, és a vele kapcsolatos lelki működések legtöbb esetben mint kiváltképpen női vonások szerepelnek. A gyöngye gyermek iránt való gyöngédségből, gondból és védelemből alakult érzékenység, az önfeláldozó szeretetnek vagy altruismusnak ez az ősi, talán legérdekesebb és legtisztább módja, oly természetes a nőben, hogy a mely nőben ennek a nyomait nem találjuk, ha mindjárt nem anya is, az olyat szörnynek nevezjük. Abban is, ha a nő mély szeretettel csüng valakin, az anyai ösztön nyilatkozatát látjuk. Az odaadás, az önfeláldozás szüksége, a könyörületben való gyöngédség, s a jótéteményben való találatekonyosság, rendkívüli veszély idején nem egyszer kipróbált bátorságuk: mindez legjava a nő természetének; s a mi azt még fenségessé is teszi, az az, hogy mindaz a legnagyobb valószínűséggel az anyai ösztönből ered.

Másfelől az is igaz, hogy testalkatából eredő physikai gyöngegsége, ne mondjuk alárendeltsége, és a férfival szemben való alsóbbrendűsége miatt, a nő, kezdetől fogva — mondhatni többé-kevésbé mindenütt — oly társadalmi helyzetben találta magát, mely mélyen hatott az ő természetére. Ime a nő természetére ható, de változó ok. A nőnek a szerint, a mint munka vagy az élvezet eszköze volt, sorsa is más-más: most keserves szolgaság; majd a conventionalis királyság közt hánykódott, mely utóbbiban azonban több volt a frivol hódolat, mint az igaz tisztelet. Leginkább hiányzottak rá nézve a tisztelet, meg a férfiakéval egyenértékű, hogy ne mondjam azonos jogok. Minthogy nem volt a maga ura, s csupán ura akaratából létezett: urának tetszeni, vagy hódolóját megcsalni, ránézve mintegy életszükséggé vált. Mindkét szükségesség demoralizáló: akár az, hogy ne az okosságnak, hanem a szeszélynek tessék; akár az, hogy oly bíró szenvedélyének hódoljon, ki nem nagyon válogatós az eszközökben. Innen van kétségkívül, hogy a satira bőven juttat a nőknek a színlelés ügyességéből, az egymással versenyzés hevéből a cselszövés és ármánykodás, a kaczérokodás, a tetszeni vágyás eleméből; felruhazza őket részrehajlással az iránt, a ki nekik tetszik, s kegyetlenséggel az iránt, a ki őket elhomályosíthatja. E részben mindenki ismer nőknek beillő férfiakat, és megfordítva, merőben férfias nőket. De általában elmondhatni, hogy társadalmi helyzeteket, míveltségöket tekintve, és ismét az egymásnak mutatott példát véve, a nőknek sokkal nehezebb arra a nagylelkűségre szert tenni, mely megveti a kis előnyöket és a kicsinyes eszközöket; továbbá meg arra a szabadelvű igazságosságra és ítéletbeli tárgyiaságra jutni, mely az iniciatívával és függetlenséggel jár; s végül arra a korlátoltság nélküli komolyságra, az elfogultság nélküli fenkölt lázókörre, s az általánosságok és az elvont igazság iránti activ ízlésre, mely virilis vonások a férfi nemnél is jóformán megritkáltak.

Ezek helyett azonban a nő az érzelem körében üli diadalát. Az anyaiság és a hozzá fűződő érzelmek alapján könnyedén fölemelkedik a szeretet és odaadás legfelsőbb fokáig: inkább lelkesedik a szemé!yekért, mint az elvekért, és így valaki, vagy valamely ügy iránt támadt odaadó szövetetében több a mélység, mint a szélesség, épp mint a hogy önzésében több a hiúság, mint a büszkeség, aesztikai érzetében pedig több az ízlés, mint a teremtő erő.

A női szellem csudálatosan hajlékony és utánzó, s ennél fogva gyorsan elsajátítja a concretot és a részletest, de visszariad az elvonttól; találmokra általánosít s csak a részletes esetek útján gondolkodik. A nőknél főként az oksági viszony belátása és a tüneményekből a törvény kiérzése hiányzik. Mint az erkölcsök és szokások ősi szövőmesterei az erkölcsi világba jóformán be tudnak hatolni, és mégis a kivételt egész egyszerű dolognak tartják, úgy, hogy a csudás sem lepi meg őket. A cselekvés körébe beviszik a szellem és a szív tulajdonságait; de több bennök az élénkség, mint a nyomonjárás, több a passiv bátorság, mint a kezdeményezés. A csendes és kimért függetlenség nem sajátjuk; de ugyan hol és mikor is tanulnának volna? Természetből conservativek, a hagyományok őrei, a közélet és a szokás rabjai, melynek igáját nem könnyen s nem szívesen dobják el. Legjobbjai is megvallják, hogy szükségük van a kormányzásra, s hogy nincs inyökre a felelősség.

Az érzelmi körnek nagyfokú fejlettsége tette a nőt alkalmassá a vallásos életre. A nőknek fontos szerepök is volt a vallásos intézményekben, a mint azt a dodonai peleiadokról, s a delphii jósnőkről fenmaradt hagyományok tanúsítják. A politikából kizárva, a nők a vallás terére menekültek. Ideges természetök a mystikus cultusra vonzotta; ők voltak azok, kik a megfeszített istenember halálán mélyen bírtak keseregni, s föltámadásán szívből tudtak örvendeni. A keresztyénség terjesztésében is nevezetes részök volt az asszonyoknak. Az evangyéliom is följegyezte néhánynek a nevét, kik a hit megújodásához csatlakoztak. Lukács evangyéliuma szerint „Jézust keresték az asszonyok, kiket megszabadított vala a tisztátalan lelkektől és betegségektől, t. i. Mária, kit neveznek vala Magdolnának, kiből hét ördögök mentek vala ki; és Johanna, Khuzának a felesége, ki Herodes gondviselője vala, és Zsuzsánna és sok más asszonyok, kik az ő marháikból sáfárkodnak vala neki.“ (VIII, 2—3.) Asszonyok kísérték el Jézust a pusztába, s csüngöttek szavain. Szenvedése és halála napján, midőn egyik tanítványa eladta, a másik megtagadta, s mindenik tanítványa és barátja elhagyta, szintén asszonyok kísérik kereszttjáró útján; kereszttjét megölelik és a megújodás vérét isszák. Asszonyok keresik fel a sirböltöt, s asszony hirdeti első a világnak: nincs itt az úr, feltámadott! És a keresztyénség mit adott nekik cserébe ezért a cultusért; azért az oda-

adó ragaszkodásért? Felszabadította, megadta nekik azt a méltóságot a háznál, a családban, melyet hasztalan keresünk az ókori társadalomban.

II.

És most térjünk a kérdés gyakorlati részére, s lássuk a nő szerepét a családban és a társadalomban.

A család egy kis társaság, még pedig állandó természetű társaság, mely maga-magától sokszorozódik.

A nőnek megvan a maga természetes munkaköre *a családban*, a háztartás, a család belügyeinek vezetése, s főként a gyermek-nevelés.

Az anyai tisztt, a maga fenséges voltában, a világ egyik legszébb látványa, mely előtt meghajolnak a művészek, tudósok, nagy hadvezérek és uralkodók egyaránt. Országok megalkotására, mint a régi Italia, anyák kellettek; a rege szerint Hunor és Magor leányai elrablása tette lehetségessé a magyar nemzet létrejöttét; midőn Napoleon azt mondta Mme Campannak, a St.-Germaini Pension des Demoiselles alapítójának, hogy a régi nevelésrendszerek semmirevalók, leányaink nincsenek jól nevelve: mi a baja Franciaországban a nevelésnek? „Az anyák“ — felelé Mme Campan. „Igaza van — jegyzé meg Napoleon — ez a szó magában foglalja a nevelés egész világát. Neveljen Ön anyákat nekünk, a kik értsenek gyermekeik neveléséhez.“

A legjelesebb emberek életrajzából tudjuk, hogy legnagyobb részök, geniuszuk szerencsés fejlődését, első sorban az anyai nevelésnek tulajdonította, úgy hogy Michelet azt az általános szabályt állítá fel, hogy nevezetes emberek anyáiknak a fiai, mert anyjok egyéniségének erkölcsi befolyását hordják magukban.

Anyának lenni, nem csak nagy és szép feladat, hanem áldás a társadalomra, az országra, az egész nemzetre. Ám, az anyai tisztet nagyon réginek, mondhatni ószertárba valónak tartják némelyek; aztán nem is alkothat minden nő családot. E két motívum mellett a harmadik: a társadalmi régi keretek nagy felbomlása miatt az egyének önjerejére való utaltsága, egyszóval a nagymértékű *individualizmus* adtak alkalmat annak a mozgalomnak a megindítására, melynek czélja a nők felszabadítása, a férfiakéval egyenlő politikai jogokkal felruházása: egyszóval, a nők emancipatiója.

Ez a mozgalom a francia forradalomkor kezdődött, midőn a természeti jog nevében a magán- és közjog terén sürgetni kezdték a két nem teljes egyenlőségét. A Convent bezárta a nő-clubok helyiségeit és megtiltotta a politikai izgatást. 1830-ban a St.-Simonisták, a francia szocialisták ösztönzésére, újból felszínre hozták ezt a kérdést; 1848-ban tovább fűzték az izgatást Angolországban, hol gyakorlati módon igyekeztek a kérdést megoldani, alapítván kereskedelmi és szakiskolákat nők számára. Az angol föld azért volt kedvező e kérdésre nézve, mert a feudalismus elvénél fogva, a politikai jogok a birtokkal járnak és nem a személyen alapúlnak. Az Egyesült-Államokban, ez évszáz közepe óta, a kérdés folyvást szőnyegen van és élénk vita tárgya.

Nincs időnk az emancipáció kérdésének minden ágazatába beboesátkozni, s felsorolni a nő souverainitásának a helyi kormányzásra vagy collectiv törvényhozásra, a helyi közigazgatásra, s végre a nyilvános politikai működés mibenállására vonatkozó mozzanatait. Csak egy néhány idevágó tényt említek fel. Voltak nő-uralkodók: Egyiptomban Semiramis, a római birodalomban Drusilla, Palmyrában Zenobia. A római birodalom romjain alakult barbar monarchiákban a királyságot, mint eleinte katonai hatalmat, nőkre ruházni nem lehetett; mégis a keleti germanok góth törzsénél: az osztrogothoknál, visigothoknál és lombardoknál a koronát nők öröklik. Így uralkodott a bajor Theodolinda, a lombardok királynője, ki népe sorsára rendkívüli befolyással volt; a frankoknál pedig Fredegunda és Brunhilda királynőknek volt fontos szerepök még e barbar időkben is.

A feudális középkorban, midőn a dynastikus örökösödés konsolidálódott monarchiákban és hűbérbirtokban egyiránt, a hűbérúr örökösévé tehetette a leányát. Sok eset volt rá, hogy nők a hűbér birtokkal járó jogokat személyesen is gyakorolták: hadsereget szerveztek, igazságot szolgáltatottak, pénzt verettek. A XIV. százban erre reactio következett; a földbirtok túlságos eldarabolása miatt elkezdődött az örökösödés szabályozása. Ez volt a főtárgya az aranybullának is 1356-ban, a mely kikötötte, hogy a császártól kapott hűbérbirtokot csak fiutódok örökölhettek. A XV. százban alakult abszolút monarchiákban a nők trónöröklésére vonatkozólag különböző eljárások alakúlnak: ma Spanyolországban, Portugalliában, Nagy-Britanniában, Oroszországban és Németalföldön a nők szintúgy örökölhettek a trónt, mint a férfiak, s jelenleg három monarchiában csakugyan királynő

uralkodik, csak Franciaországban volt kizárva a női trónöröklés. Angolországban, ebben az alkotmányos monarchiában, Erzsébet és Victoria talán legdicsebb uralkodók voltak; Oroszországban II. Katalin czárnő bárkivel kiállja az összehasonlítást, s Ausztria-Magyarországon Mária Terézia uralkodása nem csekély dicsőséggel járt. E példákából kitetszik, hogy a nő-uralkodók bizvást kiállják a versenyt a férfakkal.

A példákhoz járult az emancipáció száz éves agitatioja, s mégis mindennek ellenére ma csak Amerikának egy kis területén, a százezer lakóssal bíró Wyoming államban van politikai teljes egyenjogósultságuk a nőknek a férfakkal.

Egészen más a *helyi kormányzat* vagy *közigazgatás*. A nők egyéni jogait élvezték gyakran oly államokban, hol a községi szavazat, eredeti alapjához híven, a birtokon vagy adón alapszik; ellenben a hol a községi szavazat elveszté magánjogi természetét, kivált az általános szavazat régimeje alatt, s a hol az a politikai szavazattal egybeolvadt, pl. Franciaországban, a nők ki vannak belőle zárva; ellenben a helyi közigazgatás tekintetében szavazatjoggal bírnak Nagy-Britanniában, Svédországban, Finn- és Oroszországban, továbbá Poroszország, Szászország, Braunschweig és Ausztria falusi községeiben. Angolországban jelenleg 296,126 nőnek van szavazati joga hatósági tanácsosok választására; 502,199-nek van ily joga a megyei tanács választására; 140 nő van alkalmazva, mint a szegények jogainak őre; s 1891. octóbertől 1892. octóberéig a londoni Patent Office-nél 324 találmányra kaptak szabadalmat a nők. Dániában és Svédországban a nők szavaznak a hatósági tanácsosok megválasztásánál; Svájcban képviselő útján vesznek részt a hatósági tanács választásában; Oroszországban megbírói közvetítéssel szavazhatnak a tartományi választásoknál. Iskolaügyben szavazatuk van az Egyesült-Államokban és Norvégiában, részben nálunk; s Ausztriát, Porosz- és Oroszországot kivéve, mindenütt személyesen szavaznak.

A mi a *sajtó* terén való működésüket illeti, tudjuk, hogy a sajtószabadságot a szerkesztő felelőssége korlátozza. Franciaországban, Németországon, Ausztriában és hazánkban a nő lehet független szerkesztő; Oroszországban, Finnországban csak kormány engedélylyel lehet; Spanyolországban és Bulgáriában a nő szerkesztő nem lehet.

Van a szabadságnak oly faja, mely közből áll a lelkiismereti szabadság és gyűlésezés-jog között: gyakorlásával a polgár túlmegy

magán-élete körén, de működése mégis magánjellegű. Ilyen az oktatás-szabadság és az életpálya szabadsága. A leányok elemi és középoktatása minden kétségen felül áll: csakhogy a középoktatás külön intézetekben történik; de már a felső oktatási intézetekbe és egyetemekre bocsátásuk nagyon is kérdéses. A kérdést kedvezően oldotta meg Franciaország, hol egyetemi fokokat is nyerhetnek. Párisban az 1891—92-ik iskolai évben 294 nő hallgatta a felső tanfolyamokat: köztük 171 idegen, még pedig 133 orosz, 10 angol és 10 német származású. Svédország 1870-ben bocsátotta egyetemeire a nőket; Norvégia 1884-ben; Dánia csak a theológiára nem bocsátja; Olaszország (1876 óta) és Svájc szintén megnyitották a nőknek az egyetemek kapuit, melyek Németországban, — Ausztriában és Magyarországon előttük zárva vannak. Külön felső oktatási intézeteket nyitottak a nőknek Angolországban, hol a Girton College és Newnham Hall egyetemi collegiumok, a Londoni és a Victoria-egyetem, meg a skót egyetemek akadémiai vizsgálatokra bocsátják a nőket; továbbá az Egyesült-Államok, végre Oroszország és Olaszország számukra külön intézeteket alapítottak. Bostonban 1847-ben alapították a nők első orvosi collegiumát, Philadelphiában 1850-ben, New-Yorkban 1868-ban, Chicagóban 1870-ben és Londonban 1874-ben.

Az orvosi és gyógyszerészi pálya nyitva áll a nőknek Franciaországban; jogosítva vannak rá formailag Angolországban (1876), Hollandiában (1870), Belgiumban (1876), Svédországban és Oroszországban (1890); de Németországban, Ausztriában és hazánkban kivannak zárva e pályákról, mert nekik megfelelő felső oktatásban nem részesülhetvén, a szükséges diplomákat meg nem szerezhetik.

A nők számára nyitandó új pályák szószólói nyomatékkal hivatkoznak azokra a sikerekre, melyeket az orvoslás terén fel bírnak mutatni. Ezeket egyáltalán nem lehet, s nem szabad kicsinyleni, mert kétségbevonhatatlan tény, hogy a nőknek természettől fogva hajlamosak van a betegápolásra, a gyógyításnak erre a negatív fájára, tehát hivatásuk van a gyógyásatra is. Már a régi Rómában tanúlták a leányok és matronák az orvostant; közülök némelyek valóban kitűntek, s minthogy szabadon orvosolhattak, e pályán szert tettek vagyonra is.

A középkori egyetemek alakulásakor a nők kezdik ismét felkapni az orvosi pályát. A salernói orvosi főiskolán híres orvosnőkkel találkozunk, kik közül megemlíjtjük Fartula, Abella, Calendo Constantia,

Merlusiadis neveit. A bolognai egyetem évkönyvei a XVI. és XVII. százban következő híres nők neveit jegyezték fel: Gigliani Alexandra, Pettracina Maria, Paretti Zaffira, Passi Katalin. Időnként ismét többen tettek szert hírnévre: del Sabuco Oliva Spanyolországban, Volley Anna és Kent Erzsébet Angliában és Manzolini Anna Olaszországban, ki Milanoban tanár lett, s kit II. József császár is kitüntetésekkel halmozott el.

A jelen százban Blackwell Erzsébet több évi küzdelem után juthatott Genfben az orvosi facultásra (1842), ott doctori rangot nyert, s Angliában, Németországon és Párisban egészíté ki tanulmányait. A párisi orvosi fakultás, Eugenia császárnő közbenjárására, 1868-ban bocsátá a nőket tanfolyamaira; a zürichi egyetem 1864-ben, a berni 1872-ben bocsátá orvosi fakultására a nőket. 1876-ban Olaszországban nyerték meg ezt a jogot; 1872-ben pedig Oroszországban II. Sándor czár egy ukáza jogosítá fel őket, hogy a szt.-pétervári orvos-sebészeti akadémiát látogathassák; de ezt az engedményt később politikai okokból visszavonta.

Jelenleg az angol királyságban mintegy 150 nőnek van orvos-doctori diplomája, s közülök 70 nőorvos működik Londonban, 5 Edinburgban és kettő Dublinban. Oroszországban hétszázra megy az ily praktizáló nőorvosok száma, köztük 54 chemiai iskolák és laboratoriumok főnöke. Olaszországban ma csak hat ily minősítésű nőorvos van, Spanyolországban kettő, Belgiumban, Norvégiában és Svédországban szintén kevesen vannak. Berlinben dr. Tiburtius Francziska és dr. Lehmus, ki egy poly-klinikai iskolát alapított, dr. Mengarin-Traube Margit és Kuhnóv k. a. gyakorló orvosok; Ausztriában az egyetlen dr. Kerschbaumer Rózának van engedélye a kormánytól, hogy az orvoslást gyakorolhassa. Boszniában, vallási okokból orvosnők gyógyítanak, valamint Indiában is, a hol a benszülöttek vallása szintén tiltja a férfiaknak a nők orvoslását, jelenleg mintegy száz nődoktor működik, s közülök három a három legjelentékenyebb kórház főnöke. Legnagyobb azonban a praktizáló nőorvosok száma Amerikában. Az Egyesült-Államokban számuk három ezerre megy, tisztelt állásúak, s évi jövedelmök öt-huszonöt ezer dollár közt váltakozik.

A nők orvosi működése ellen sokan sok kifogást szoktak tenni. Első sorban az orvosi testületek nem jó szemmel nézik munkájukat s az 1888-ban tartott orvosi congressuson Waldeyer ellenök nyilatkozva mondá: „ha a nők az orvoslást pályának választanák

azzal szintoly kevésbé mozdítanak elé az orvosi tudománynak, mint a nőnemnek jól felfogott érdekeit.“ Még más kifogás is van. Vogt Károly, kinek gyakran volt alkalma nőtanulókat megfigyelni, úgy tartja, hogy határozottan ügyetlenek a kezelésben. Ez a megróvás, igazában véve, nem a nőkre szól, hanem a férfiakra.

Felhozzák más oldalról, hogy a nő erkölcsi érzete sokat szenved az orvosi tanulmányok közepette, mert mint ifjú leány érintkezésbe jó a természet titkaival, s szeme elé kerül az ember a maga összes nyomorúságával. És mindezt fokozza az a körülmény, hogy a boncztermekben a férfiakkal együtt ülve látják, hallják és tanulmányozzák azokat a tényeket, melyeknek megszokása letörli arcukról a szégyenpírt, s melyekkel szemtől-szembe állítva, letörlődik róluk a női természet zománca: aranyos idealismusa. De ez ellenvetésnél nem veszik számításba, hogy a családi körben is vajmi sok alkalma van a nőnek, még fiatalabb éveiben is, ily tapasztalatokra, s később még több van, mint anyának: és azok még sem törlik le természetéről az örök nőies vonásokat. Ugyan miért törlődnének le hát okvetetlenül a tanteremben, a hova a fiatal nő a tudomány iránti igaz vonzalmát viszi be, melyhez még hozzájárul a tudomány komoly méltóságának tudata. Az az érzelem és ez a tudat együtt — úgy hiszem — fölfülemelik őt minden kicsinyes, nemtelen gondolaton, mint a hogy fölfülemelkedik azokon, valahányszor sebet kötöz és beteget ápol — még mint nem hivatott orvos is.

Mindezek az ellenvetések elenyésznek a gyakorlati élet amaz oldalával szemben, melyre mindjárt rá fogok mutatni.

Nemcsak az orvosi pályán működnek sikerrel a nők, hanem talán legnagyobb sikerrel a *közoktatási és a nerveői pályán*, mint a mely rájuk nézve valóban congenialis. Az Egyesült-Államokban rendkívül nagy a tanítónők száma. Európában a közoktatási pályák közül az elemi és középoktatási szakmák állnak előttük nyitva; ellenben a felső oktatás csak kivételesen.¹⁾ Más pályák is szép számmal van-

¹⁾ Pedig itt is voltak köztük kitűnőségek. Múlt százban Agnesi bolognai egyetemi tanárt, hosszas betegsége alatt, a mathesis tanításában leánya helyettesítette, még pedig XIV. Benedek pápa engedélyével. Nevezett nő Milanoban, szülővárosában halt meg, 1799-ben, 81 éves korában. A jelen százban talán legnagyobb híre tett szert a felső mathesisben egy angol nő: Mme Somerville, kinek, a mellett, hogy Laplace *Mécanique céleste* cz. nagy művének nevezetes rövidített kiadását eszközölte, nagy családja is volt, sok gyermeket nevelt fel és 1872-ben, élete 92-ik évében halt meg.

nak megnyílván a nők előtt. Az Egyesült-Államokban a közigazgatás, posta-, távírdai szolgálat, a női munka és fogházak felügyelete, a közkönyvtárak, sőt néhol még a katonai főnökségek titkári hivatala is. Oroszországban egy 1871-iki szabályrendelet őket nemcsak a közoktatási pályákra bocsátja, hanem orvosi alárendelt hivatalokra, sőt Franciaországban e mellett még fogházi alárendelt felügyeletre is. Nálunk szintén nyitva áll a nőknek a posta, a távírda és vasúti pénztári szolgálat, s e pályákon igen hasznos munkát végeznek. Igaz hogy tudományos és irodalmi működésöket tekintve, közülök nem került ki egyetlen Newton, Shakespeare avagy Goethe sem; de ez nem is lehet komoly ellenvetés, mert hát ilyen geniusok a nagyon és folytonosan iskolázott férfiak milliói közül, száz esztendőök hosszú során is, igen csekély számban váltak ki.

III.

A középtehetségeket véve irányadóknak, kétségtelen, hogy a nők a különböző életpályákon bízvást versenyeznek a férfiakkal, s ha például a felsőbb oktatás körére bocsátnák, már a múltban megmutatták, hogy kitűnő tanárok válnának ki közülök az orvostanban, az aesthetikában, irodalomban, sőt talán a jogtudományban is. De ebből a lehetőségből teljességgel nem következik, hogy tehát a nők versenytársai legyenek a férfiaknak mindama pályákon, melyek legnagyobb erőfeszítést, és kitartó munkát kívánnak.

Vegyük a dolgot gyakorlatilag, mert az elmélet itt is fakó. Az az ifjú ember, ki manapság a középiskolai tanfolyam végzése után négy-öt évig tanul az egyetemen, néha évekig kénytelen várni, hogy a sok versenytárs közt álláshoz, kenyérhez juthasson. Tudjuk, hogy van eset, hogy egy-egy írónoki állásra néha doctori diplomás egyének is pályáznak. Ha már most a leányok is ugyanazokat a tanfolyamokat végeznék, megkétszereződnék a versenyzők száma. Ez még magában nem lenne veszedelem; de igenis veszedelem az, hogy a praktikusabb és általában csekélyebb igényű fiatal nő csekélyebb fizetéssel is beéri, s ezzel a fizetéseket úgy lenyomná, hogy a férfinak, ki egy-egy ily szerény jövedelmű állomást elfoglal, teljes lehetetlen volna családalapításra és fentartásra gondolni. Hiszen csak a női munkakört véve, nincs-e ott is túltermelés? Nem voltunk-e magunk tanúi itt Kolozsvárt, hogy egy pár száz forinttal járó munkamester női állomásra tiz-tizenöt minősített leány pályázott, kik, bizony egy-

másnak rovására teszik olcsóbbá a munkát, s nehezebbé a megélhetést? S ha külföldre megyünk például: a francia és angol könyvkiadók tanúságot tehetnének, hogy a női irodalmi termékek ingyen felajánlott kéziratainak minő halmaza hever nálok, s várja a könyörületből való közzétételt. Aztán ott vannak az okleveles tanítónőknek százai, kik hasztalan keresnek alkalmazást, mert sokkal többen vannak, mint a mennyinek a társadalom tisztességes foglalkozást adhat.

Ments isten, hogy a nők munkássága és keresete ellen szóljunk; a férjhez nem ment nőknek mindig csak erénye, ha tehetségüknek megfelelő munkát végezve szolgálnak a társadalomnak; de *az ellen a nőemancipatio felállította felfogás ellen küzdenünk kell, hogy a nő a férfival minden tekintetben egyenlő jogúnak s — a mi vele jár — a létért küzdés harcában versenytársnak tekintessék.* Ez a küzdelem, mely éppen fokozott volta miatt a férfiakra nézve is oly sivárrá, sokszor pusztá üzleti térré, piaczezá teszi az életet: megfosztaná a nő természetét nemes érzékenységétől, ösztönszerű idealizmusától; eltölnéné a pénzre és a rangra való szertelen vágyakozással, és — a mi főveszedelem lenne a társas életre — elidegenítené a családtól, az ő őshazájától, a ház tűzhelyétől, az ő boldogságának oltárától.

De minő boldogság, mondják sokan, ha a férfi és a nő külön pályán működve, külön szereznek, s kétszeres jövedelmükkel biztosítják, sőt könnyebbé teszik az életet. Meglehet, csakhogy az a külön munka, külön helyiséget, új s rendszerint kétszeres regie-költséget s nagyobb számú cselédséget tenne szükségessé. Aztán ez a kétszeres pénzszerzés azért is csalóka számítás, mert ha a fokozott verseny nagyon is csökkenti az egyes pályák jövedelmét: kérdés, hogy a kétszeres kiadás miatt, a férfi és neje tudnának-e annyit keresni, mint a mennyit keresett a férj, a midőn egyedül kellett dolgoznia és szerezni? Ettől fél maga Stuart Mill is, midőn a nők hódoltsága című művében ezt mondja: „A versenyben az lenne a legnagyobb baj, ha a férj és neje együttesen csak annyit szerezhetnének, a mennyit azelőtt a férfi egyedül szerzett.“

Mit mondjunk ily viszonyok mellett az oly háztájról, a hol gyermekek is vannak? Igaz, hogy a cselédség gondjukat viselné, míg az anya a kenyérért izzad, de vajjon mi fontosabb és becsesebb a gyermekekre nézve: az a több jövedelem-e, vagy az az erkölcsi hatás, melyet anyjuk részéről nélkülözniök kell? Melyik nagyobb baj:

az-e, ha egy darab kenyér helyett kettőt kapnak, de erkölcsileg éheznek; vagy ha lelki étvágyukat nem lelketlen cselédség durva keze, hanem az édes anya jóságos szíve elégíti ki? Hiszen a háztartás mechanikai részét is úgy végzik a bérért dolgozó id. genek, hogy ha a házi asszony szeme nem ellenőröködik, egyetlen huszonnég óra váltig elegendő, hogy a házi chaosz megkezdődjék. Azt is tapasztalásból tudjuk, hogy a háztartás egy valóban gondos háziasszonynak felényibe kerül, mint annak, a ki cselédekre bízva házáat, és az így megtakarított összeg szintoly fontos a háztartásra, mint a férj keresete. A közmondás szerint, a takarékoság biztos jövedelem mind az egyes ember, mind az egész nemzet háztartásában. Maga Stuart Mill is azt vallja, hogy az a rendes mód, mely szerint a férj szerzi a jövedelmet, s neje ellenőrzi a háztartási költségeket, mindkét félre nézve rendesen a legalkalmasabb.

A férjes nők professiói munkájával sok más veszedelem is járna. A leányok elamerikaisodnának: nem találnák többé az élet czélját az anyaiságban, s a családi tűzhely gondos őrzésében. Idealismusuk megapadna, s életük feladata, ambíciójuk tárgya a függetlenség lenne, a mi lassankint elidegenítené a családi élettől. Az ifjú nő úgy gondolkodnék, hogy ha neki megvan a maga állása, s ha a maga emberségéből is megélhet, sőt megtudja magának szerezni saját kedvteléseit is: ugyan miért kötné le magát a házasság kötelékével? A családtalanság lenne a jelszó, mint ma az Egyesült-Államok némelyikében, legkivált Bostonban, hol egy sereg nő van, kik jobb szeretik erejüket közjótékonyági munkákra fordítani, mint a házas életben értékesíteni.

A mellett, hogy e nézetnek a közkeletűsége, esetleg. — rendszere, megszüntetné a társadalom létalapját, vagy legjobb esetben a családnak a társadalomba való *kitelepítését* eszközölné, megszüntetné még a nő természetének az erkölcsiség magaslataira való emelkedését, s ezzel — mondhatni — erkölcs-termő ősi ösztönét is. Hiszen statisztikai adatok tanúsítják, hogy a bűntények elkövetésében nagyobb részesek a férjhez nem ment nők, mint a férjhez mentek. A házas élet a nők erkölcsiségének a legkedvezőbb talajt nyújtja; ellenben izoláltságuk több alkalmat szolgáltat a félrelépésre. Ezt a tüneményt természetesen igazolja az anyaság, mely az örömmel és bánattal, az önfeláldozásnak és önmegtágadásnak egy egész vi-

lága; mely a női szívben a legnemesebb érzelmeket támasztja s azt a frivol vágyaktól és hiábavaló vágyaktól megtisztítja.

Az anyai örömek az asszonyi szívet eltöltik édes feledéssel a múlt szenvedései és gyötrelmei iránt; hisz az anya kisedének édes mosolygásában, s később hozzáforradó szeretetében gazdag kárpótlást talál hajótörést szenvedett reménységeiért és álmaiért is. Az anyai szeretet az, melyre talál Pál apostol szava, hogy „mindent elfedez, mindent hiszen, mindent reményl, mindent eltűr és soha el nem fogy.”

Hasonló romlására van a nő természetének a *politikai szereplés, s a politikai jogok gyakorlásában a férfikkal egyenlő osztozkodás.*

A törvényhozók a nőt eleitől fogva, mintegy hallgatólagos egyetértéssel zárták ki a politikai jogokban való részességtől, mert attól félték, hogy a politika forgószele koczkára teszi kecsöket és szépségöket. A törvényhozóknak ez az eljárása híven tolmácsolta a népeknek azt az ösztönét, mely mindenkor kiérezte, hogy ha a nő a házi tűzhely békés hajlékából kikerül, hogy a piac agitatóiban részt vegyen, sokat veszít abból a tiszteletből, melylyel iránta viseltünk. Aztán a tapasztalat azt tanítja, hogy a nők a politikában nem a békítő angyal, nem a mérséklő elem, hanem a féktelen ösztönök pusztításainak a szerzői. Azok az asszonyok, kik nagy francia forradalom alkalmával a pártküzdelmekben részt vettek, az erőszakban és kegyetlenségben versenyeztek a férfikkal, sőt néha túl is tettek rajtuk. Voltak köztük, kik dicsekedtek vele, hogy őket a *guillotine juriáinak* nevezték. Újabban pedig 1870-ben, a párisi Commune uralma alkalmával — köztudomás szerint — a nők teljességgel nem voltak a férfiak békéltetői, hanem vad szenvedélyeik felkorbácsolói. Miel. el Lujza ismeretes, de nem szelidségéről; s a 80-as években egy asszony (Madame Aveling) mondotta volt New-Yorkban egy socialista gyűlésen, hogy: „a socialismus ne békéltessen, hanem legyen a halál és a rémület eszköze.”

A történelem tanúsítása szerint egyedül Plato volt az, ki az ő államtervezetében a nőket politikailag egy sorba helyezi a férfikkal, hogy osztozkodjanak velök az államvédelem és a hadviselés munkáiban. A házi tűzhelytől ekként a fegyverforgatás elvonván az asszonyt, nem marad, a ki a gyermekek nevelése gondját fölvegye. Ez a baj Platót nem hozza zavarba, mert eltörli a magán vagyont, fölöslegessé teszi a háztartást, s a polgárokat és polgárnőket az állam

költségén kívánja elláttatni lakással, élelemmel és ruházattal. A nem életre való gyermekeket pusztítani engedi, s az életrevalókat az állam által nevelteti.

Platónak ezt az utopiáját éles kritika alá vette Aristophanes, ki a nő-kérdést Nőuralom cz. darabjában színpadra vitte és a Plató-féle elveket maró gúny tárgyává tette. Ez a satira a mai nő-emanipatio híveire nézve is igen tanulságos. Ime belőle egy pár vonás:

Egy athenaei nő, Praxagora, összegyűjti néhány asszony-ismerősét, s azt a merész tervét közli velük, hogy a hatalmat kerítsék kezükbe az állam jól felfogott érdekében. „Ha e város kormányát valahogy kezünkre kapnók, jót tennénk vele; mert most se' szél nem hajt, sem evező.“ A terv valósítása végett az asszonyok csoportja lopva férfi zubbonyba burkolózik, szakállat és férfi sarut köt s egy kora reggelre hívott népgyűlésben furfangos beszéddel a szavazat többségét magának biztosítván, a hatalmat magához ragadja. A nép rájuk bizza a várost, mert „az asszonyok otthonülők, jó felvigyázók; anyák lévén a harczókat jobban fogják kímélni; pénzügyben is legkönnyebben segít magán az asszony; azt rá nem szedik: ő szed rá másokat“ stb. Aristophanes aztán egész satirai vervét kifejtve, pellengérré állítja és ostorozza a philosophus socialis ábrándjait. Ugy tetszik azonban, hogy a Praxagora-féle eszmék kora nem járt le végképpen, mert Farnham Eliz, egy amerikai nő, nem régebben hirdette, hogy „eljött már az ideje, midőn a férfiak, a jogbitorlók állatias és durva faja kénytelenek a nőknek engedni át azt az uralmat, melyet eddigél az emberiség legnagyobb romlására használtak, mert a nők tökéletesebbek, mint a férfiak; hisz a nő úgy viszonylik a férfihoz, mint a férfi a gorillához.“

Ez a szertelen szenvedélyesség lehetett oka annak, hogy a törvényhozókkal egyértelműen nyilatkoztak a legkiválóbb nők is az asszonyok politikai szerepléséről. Mme de Staël pl. kimondja, hogy semmi sem ellenkezik jobban az ő természetes hivatásukkal, mint az, a mi őket a versenytárs viszonyába hozná a férfiakkal. ¹⁾ Hasonló nézetben voltak Mme Roland és Georges Sand.

A mily ártalmára van a politika a nőnek, szintoly okosan használhatja befolyását annak a vezetésére a férfiaknál. Hiszen arra a kérdésre, hogy „miért teszi X. Y. ezt vagy azt?“ — nem az-e gyakran a felelet: „zért, mert neje úgy akarja.“

¹⁾ De l'Allemagne III. r. 19. fejezet.

A jóságos isten] a nő természetét nagy hatalommal ruházta fel, mindamellett, hogy nem kormányoz államokat, nem visel háborút, nem köt békét és nem szolgáltat igazságot. Ám ezek helyett egy nem kevésbé fontos, sőt lényegesebb munkát végez: mintegy földi gondviselés igazgatja a mi kis világunknak, a családnak látható élet-működéseit és kormányozza a társadalom nagy világa eseményeinek láthatatlan folyását, mert ő adja azoknak a politizáló államférfiaknak az első benyomásokat; a harczoló katonák szívében ő kelti fel korán a hazaszeretet szent tüzét; sőt a mi több, már akkor, mikor még se nem hitves, se nem anya, el kezd törvényeket és szabályokat diktálni a szokásokra és erkölcsökre. És midőn később hitves és anya lesz, ő az, a ki első oltja be ezeket a szokásokat és erkölcsöket gyermekei lelkébe, szövö be tündérujjával azoknak az idegrendszerébe, s írja be vérrendszerébe. Még ez sem elég, mert azután is, gyermekei nevelkedésének egész tartama alatt ő az első organuma, az élő tolmácsa azoknak az erkölcsi maximáknak, mondhatni hitelveknek, melyeknek a leendő ember és polgár ösztönévé kell lenniök.

A mondottakból természetszerűen következik, hogy a nő hatalma azzal a vonalozással áll egyenes arányban, melyet kifejt és a melylyel minket megihlet. A nő jelleme határozza meg és dönti el azt a hódolatot, melylyel neki adózik az erősebb nem. Ha egyszerű, szerény és erényes: oly érzelmeket fakaszt a férfi szívében, melyekre büszke; oly nagylelkű érzelmet, mely méltó forrása és mozgatója a fenkölt természetű és nagy actióknak. De megfordítva is áll az eset, mert ha a nő alattomos, hiú és csapodár: akkor is szerelmi érzetet kelt ugyan, de tisztaság és nemesség nélkül valót, mely lesülyesztja a lelket s összetöri a férfi szívet. Ime ez a pár vonás is eléggé tanuskodik a mellett, hogy a társadalom boldogságában mily oroszlán része van a nő jelleme és érzelme fenköltségének és tisztaságának.

Kivonhatjuk tehát mint következtetést a következő tanúlságot:

1. Hasznos dolog, hogy legyen az életben oly *társadalmi* befolyás, mely a politikai pártélettől elkülönülten érvényesül. Ilyet ritkán fejthetnek ki a férfiak; de annál gyakrabban a nők.

2. Az asszony, mint az örökké emberies vonások képviselője, arra született, hogy gyöngédségével enyhítse és módosítsa az erő uralkodását, s ennél fogva kerülnie kell a kormányzatban való minden

részvételt, mint ránézve megalázót. Ha tehát a politikai jogok ráruházásával, őt úgy vélt hódoltságából föl akarnák emelni, azzal csak fenségét tennék tönkre. A nő felsősége és befolyása csak azzal a feltétellel valódi, ha megmarad annak, a minék a természet alkotta: nőnek.

IV.

Közkeletű igazság, hogy két fél-kör alkotja az ember szellemi világát: az ismeret és az erkölcs. Amaz kiterjedt, mint a csillagos ég, emez mélységes, mint a tenger. De mit ér nekünk az ég maga csillagaival, ha nincs isteni erő, mely azokat forgassa, ha nincs napfény, mely a virágnak illatot, az élő lényeknek színt adjon.

A rege szerint, mikor isten megalkotta a világot, s készen voltak a nap, hold és csillagok: megteremté a nőt, ki midőn szétnézett, elpirult: azonnal mozogni kezdetek az égi testek s színt, életet kapott minden élő lény.

Ez a rege híven jellemzi a női szívben lakozó érzés csudás hatását. Az érzelem az az alap, melyből az egész erkölcsi világ felépül, épp mint a hogy az anyagból épült fel a látható világ.

Az Archimedesek, Aristotelesek, a Copernicusok, a Newtonok és Descartesok megalkotják az értelmi univertsumot, az anyák pedig fölépítik az erkölcsi világot. És a köllök *est* dicsőítik, *est* magyarázzák; kereken kimondván, hogyha a tiszta erkölcs megromlik, „Róma ledől s rabigába görbed.“

Valamiut a népszellem-termelte népdalból ifjodik meg a költői genius, szintúgy a társadalom a női szív-termelte szokásokból és erkölcsökből merít új életet.

Tehát a nők az erkölcsi alkotmány őrői és fentartói.

A nők — s legkivált az anyák — az a láthatatlan parlament, mely ezer évek óta soha-soha nem szünetelve, az emberi szív leggyöngédebb érzelmeiből szövö és fonja az erkölcsös szokások tündériesen finom fonalszárait. s alkotja a közerkölcsök codexeit, melyeknek hatása meglátszik az ifjú nemzedék szokásaiban és a felnőttek nemes érzéseiben és cselekvés-módjában. Melyik parlamentnek a működése illik inkább a női természethez: ezé-e, mely örök időkre szólót alkot, vagy ama másiké, mely néha hónapokon át semmiségekre pazarolja egy-egy nemzet idejét és pénzét? — Könnyű ki találni.

Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához

a IX-ik s X-ik században.

(Folytatás.)

A huihuktól északkeletre az *uigurok* birodalma terjedt, melyet a khinai írók *Kao-csang*-nak neveztek (*Kusan*), a kik uigur helyett *i-ngu-lu*-t írtak (rövidítve: *ingu*). A khinai írók egyike se mondja, hogy az *i-ngu* nép azonos volna a *ku-seval*, mindazonáltal Schott ezek azonosságát vitatja,¹⁾ szerinte ugyanis a *Ku-se* név a *Kucsa*, *Kucse* városnévvel egy és ugyanaz. Az uigur törzsek Vámbéry szerint is a *tagazgazok*kal (helyesebben *tughzghuz*) azonosak, a kiknek, mint *Masudi*-nál olvassuk, fővárosok ugyanazon *Kusan* volt, melyről az uigurok birodalma a khinai íróktól *Kaocsang*nak neveztetett.²⁾ Khorenei Mózes (megh. 489-ben) a kusani birodalmat az V-ik évszázban hatalmasnak mondja. *Hiouentsang* khinai utazó 630 körül Kr. u. *Kusan* (khin. *Kuei-cse* v. *Khiü-csi*), *Karasar*, *Turfan* környékében jövedelmező bányászatra s kereskedelmi forgalomra talált s Kusannál az arab kereskedelem két útja találkozott, az egyik, mely *Ferghánából* kiindulva, a *Terek* szoroson vezetett át, a másik, mely *Taláson* át s az *Issi-kol* partvidékén délkeleti irányban tartott *Kusan* (*Kucsa*, *Kucse*) felé.³⁾ A *Tsin* dynastia uralkodása alatt (III. és IV. sz. Kr. u.) emelkedett *Kusan* nagy várossá s később egész környékét róla nevezték el. Az ó-korban az *issedonok* (gr. Ἰσσηδόνες) lakták ezt a tartományt, (l. Herodot történetének IV. k. 13, 25, 26) s a későbbi *Kusan* helyén Ἰσσηδῶν ἢ Σαυθική nevű város virágzott

1) L. id. m. 32-ik lapján.

2) „Das Türkenvolk“ (Lipscse, 1885.), a 316-ik lapon. *Fahian* khinai utazó idejében Kr. u. 400 évvel *Kusan* már virágzó város volt.

3) L. Heyd Vilmos „Geschichte des Levantehandels im Mittelalter“ cz. m. I. k. (Stuttgart, 1879.) a 183-ik lapon.

(l. Tomaszek V. „Über das Arimasische Gedicht des Aristeas“ a 24-ik lapon.¹⁾ 1891-ben Henri d' Orleans herceg Bonvalot Gábor úti-társával *Korla* nevű helységtől egy pár napi járóföldnyi távolságban, *Kusan*tól egy kevéssé keletre ért a *Tarim* folyóig.¹⁾ Vámbéry Uiguroország (*Uiguristan*) határait a következőkben vonja meg: kelet felől *Kan-su* khinai tartomány s a *Góbi* puszta, délről Tibet s a *Kuen-Lün* hegység, nyugatról a *Pamir* fősík, észak-felől *Dsungaria* s az *Alatau* hegység déli nyúlványai. Vámbéry az uigurok főlakóhelyeit *Komul*ban (*Khámil*, *Hamil*, *Hami*) *Turfan*ban s *Karaseh*ben helyezi, *Kusan*ról azonban az id. helyen nem emlékezik,²⁾ pedig a khinai írók, mint fennebb megjegyeztük, az uigurok országát *Kaocsang*-nak nevezték, s maga Vámbéry „Das Türkenvolk“ cz. kitűnő munkájában³⁾ *Masudi* után a szerinte az *uigur*-okkal azonos *tagazgaz*-ok főhelyét *Kusan*-nak mondja. A VII-ik és VIII-ik évszázban a tibetiek ismételtlen foglaltak el a tagazgazok tartományaiból területeket. E birodalmon át élénk kereskedést folytattak Transoxianából Khinába. A tagazgazok fejedelme, mint a hogy említettem, a „vadállatok és lovak“ fejedelmének mondatott. 874-ben Kr. u. a khinai császár úgy nyilatkozott *Ihn Vahab* előtt, hogy a tagazgazok fejedelme egyike a világ öt leghatalmasabb királyának. Ugyanezt írja *Masudi* is 943-ban Kr. u. s az öt leghatalmasabb fejedelmet következő sorrendben számlálja fel: 1. Babel királya (*melik Bâbil*, ill. a bagdádi khalifa), a ki a világ uralkodói közt az első helyet foglalja el, valamint a hold a csillagok közt, a miért is *sahâni sah*-nak neveztetett. Így volt ez a multban, teszi hozzá *Masudi*, de most nincs így (*hadza kan fima madha* — — — — *la fi hadza el-vakt*). 2. India királya, úgy mint a bölcsesség és az elefántok királya, mert a perzsa *Kosro*esek udvarán úgy tartották, hogy a bölcsesség Indiából jön. 3. Khina királya, mert egy uralkodó sines, a ki alattvalóit jobban kormányozná, mint ő; vitéz és ellenállhatatlan. 4. Az a török király (*melik min mulûk el-turk*), a ki *Kusan*-t bírja s a tagazgazok felett uralkodik (*ssahib medinet Kusan ve hu malak el-thaghazgaz*), a vadállatok és lovak címét viseli, mert egy uralkodónak sincsenek vi-

¹⁾ L. Supplement au journal *Le Temps*“ Janvier 1891.

²⁾ „Uigurische Sprachmonumente und das *Kudatku Bilik*“ (Innsbruck, 1870.) a 3-ik lapon.

³⁾ A 316-ik lapon.

tézebb és a vérontásra készebb harczosai és lovai nagyobb számmal, mint neki. Birodalma Khina és Khorasan pusztái közt fekszik, királyi czíme *irkhan* (*ir-khan*). Egy török fejedelem vagy független török nép sincsen, mely magát elég erősnek érezné, hogy vele versenyezni tudjon. 5. *Rum* királya, a ki a férfiak királyának nevezetik (*melik er-ridsal*) mert nincs oly király, ki szebb férfiak felett uralkodnék, mint ő. A többi király egyenrangú. Az emberek különböző osztályokra oszolnak, vannak *merzban*-ok, *patricius*-ok és *tarkhan*-ok (*kad ruttib en-nas dsaman meratikkum, femerzban, thrík vetarkhan*). ¹⁾ A tagazgazokról *Masudi* id. munkája egy más helyén ezeket mondja: „A tagazgazok városa Kusan (*Kao-csang*) Khorasan és Khina közt fekszik, jelenleg a hidsra 332-ik esztendejében (943-ban Kr. u.) ők az összes török népek közt a legbátrabbak, a leghatalmasabbak és a legjobban kormányzottak. Királyaik az *irkhan* czímet viselik, s ők az egyedüliek a török népek közt, a kik *Manes* tanait követik. A török népek közt felemlítendőek: a *kaimak*-ok *keimak*, a guzz törzsek egyike, a mely név valószínűleg egyazon a guzzok *ucsuk* osztálya 12-ik törzsének nevével, u. m. a *kinak* névvel, mely a *Seldsukname*-ban többször fordul elő, a *barskhanok* (talán a *bars, pars*-tól így nevezve, mely szó törökül párduczot jelent), a *bedijek* (ez a név a turkoman *begdi-li* törzsnévvel látszik egyezni), a *dsarijek*, a *guzzok*, a kik ezek közt a legvitézebbek, és a *khozlodsok*, a kik magas termetük és szépségük által tűnnek ki s *Ferghana* és *Sas* (a későbbi *Taskend*) vidékében laknak. Régen a többi török törzs felett uralkodtak s azok fajából vette eredetét a khakánok khakánja, ki az összes török királyságok felett uralkodott. ²⁾ Ezen khakánok közül való volt *Afrasiab* a török, Perzsia meghódítója, és *Sanah*. Jelenleg a törököknek nincs oly khakánjok, a kinek törzseik királyai engedelmeskednének s ez az állapot így tart, mióta *Amat*

¹⁾ L. a *Kítáb el-muruds* stb. című mű XVI-ik fejezetét.

²⁾ *Kazviní* a *Khozlods* névalakot a turk nemzetségekről írva *Khotlods v. Khatlads*-nak írja (*Resid eä din*-nél *Khatads*) s erről a népről megjegyzi, hogy tartományuk tíz napi járóföld s hogy minden török népnél hatalmasabb. Testvért vesznek nőül (iráni befolyás) s a nő, ha férje meghalt, másodsor nem mehet férjhez. Elválás náluk nincsen. Királyaik nem nőülhetnek. Néhány történetíró szerint a *Khatads* nép Sistán s Afghanistanban lakott volna, l. Vámbéry „Das Türkenvolk“ 7-ik lapján a 3-ik jegyzetben.

város Samarkand vidékében romba dőlt.¹⁾ *Masudi* arról is tudósít, hogy Khina uralkodója, a míg a samanizmus hitelveit vallotta, a tagazgazokkal örökös ellenségeskedésben volt, azóta azonban, hogy *Manes* tudományát elfogadta a jó és rossz alapelvéről, a tagazgazok *irkhanjával* békében él.²⁾ A tagazgaz birodalom kiterjedését Masudi ezer parasangára teszi.³⁾ A manichaeizmus⁴⁾ Perzsiából hatolt a tagazgazok közé; onnan kiűzött manichaeusok közöttük nemcsak megtelepedhettek, de tanaikat nyilvánosan terjeszteniök is szabad volt. *Ibn el-Athir* egy későbbi uigur fejedelemről megjegyzi, hogy 1142-ben a manichaeusok hitére tért át; ekkor már a tagazgaz nevet az uigur váltotta fel. Kusan városban a manichaeusoknak egy *Mani-sse* nevű templomuk létezett. *Abrullfarads* „Kitab el-fihrist“ cz. munkájában néhány érdekes adatot közölt a tagazgazok manichaeizmusáról, így a többi közt arról tudósít, hogy a mikor Khorasan királya a samánida uralkodóházból az országában levő manichaeusokat megakartá öletni, a tagazgazok királya megfenyegette, hogy ha ezt tenni merészelné, ő a saját birodalmában tartózkodó sokkal számosabb mohammedanusokat öletné meg, a mire a samánida házbéli fejedelem szándékáról letett. Egy kínai követség vezetője 981-ben a *huihu*-k fejedelméhez tett útjáról szóló jelentésében írja, hogy *Lao-csang* tartományát délről *Kothen* (a *Kara Kach* partján fekvő *Ko-than*), dél-nyugatról az arab Khalifatus tartományai, nyugatról Tibet határolják. A fővárosban Kusanban körülbelül ötven buddhista klostrom létezik, s ugyanitt Manesnek egy temploma van, melyet *Mani-sse*-nek neveznek, a melyben Perzsiából jött papok szolgálnak. A tartomány bővelkedik lovakban, a királynak, királynénak s a trónörökösnek külön méneseik vannak.⁵⁾ Az uigur birodalomban, a hol a manichaeizmus mély gyökereket vert, majd az iszlám is nagy hódításokat tett s ezen vallásfelekezeteken kívül, a mint a khinai íróknál olvassuk, az uigur nép lelkületében a buddhizmus is termékeny talajra talált; láttuk, hogy már 981 körül Kusan városában kö-

1) L. az id. munka XV-ik fejezetét.

2) L. ugyanott.

3) L. az id. m. LXII-ik fejezetét.

4) *Manes* a III. évszázban élt.

5) L. a jelentést Stanislas Julien kiadásában, a „Journal Asiatique“ 1847-ik évf. januári számában.

rülbelől ötven buddhaista klastrom létezett s egy khinai forrásból azt is tudjuk, hogy 1068-ban a *hui-hu*-k khakánja, a ki az uigur törzsek felett is uralkodott, a khinai császárhoz küldött követének meghagyta, hogy a *pradsna* (πρόγινσις) című buddhista vallástételeket tartalmazó munka egy példányát díszkiállításban arany betűkkel írva vásárolják meg számára.¹⁾ Jellemző azon török fajú népekre nézve, a melyeknél az iszlám mély gyökeret nem vert, hogy a különböző vallásfelekezetek iránt türelmesek, így látjuk ezt a kazaroknál, a volgamenti bolgároknál stb. A magyarok is tudvalevőleg mindenkör türelmesek voltak a köztük terjengő vallástanok iránt, így Ditmár merseburgi püspök nyilván mondja, hogy midőn Géza fejedelem papja megróttá a miatt, hogy keresztény szertartásokat is vegyített az ősi kultus közé, válaszul azt nyere: „én gazdag vagyok, tehát jogomban is, módomban is áll, így cselekednem.“²⁾ A bagdádi testőrség a khalifák szolgálatában nagyrészt tagazgazokból állott s ezek nemzetiségéből valók a *Thulunidák*, kik a IX-ik és X-ik évszázban Aegyptom felett uralkodtak. Az uigur nép zöme tagazgazokból (helyesebben *tughzghuz*) állott s valószínűleg ezek azok, a kiket a khinai írók *ku-sze* (*kju-szu*)-nak nevezték, a többi uigur törzs a *hui-huk* nemzetiségéből való s ezek azok, kiket a khinai írók *i-ngu*-nak neveznek. *Klaproth* a mint fennebb láttuk, a névhasonlatosságtól megcsalva a *kju-ssu* (*kiu-szu*)-kat a guzzokkal azonosította. *Bokra* khán, ki Kasgárban uralkodott, a huihuk fejedelem volt. *Ta-gazgaz* és *huihu* törzsek egyesüléséből eredt az uigur nép s maga az uigur név is ezt látszik kifejezni, mert ez a név, mint *Abdulghazi* helyesen jegyezte meg, az *ui*, *uj* igegegyökből képeztetett, a mi a többi közt a. m. „illeszkedni.“

Még a XII-dik évszázban is említetnek *huihu* a *Kuen-lün* hegység északi alján, uigurok is említetnek, miután már az uigur birodalom aláhanyatlott, de ekkor már a *tangut*okkal zavartatnak össze. Innen van, hogy *Sanang Setsen* mongol krónika író megjegyzi, hogy azon időben, melyről ill. elbeszélése szól, az uigurok *tangut*oknak neveztettek (*urgui urusz kemebeszü tere tsah-dur tangut ulusz*

¹⁾ L. Schott V. „Zur Uigurenfrage“ cz. értekezése (Berlin, 1874.) 40-dik lapján.

²⁾ Magyarország története Szalay László által (Pest, 1861.) I. k., a 45—46-dik lapon.

ugur kemekszen bulai ¹⁾) A tangut birodalomnak *Dsigisz khân* vetett véget. Az uigur irodalom becses maradványa, a *Kudatku Bilik*, Kasgarban íratott 1069-ben Kr. u. Ez a könyv mély pillantást enged vetnünk az uigur nép politikai intézményeire és társadalmi életére.

A köznép *kara am*, „fekete nép“, ellentétben említetik a *tapukcsi*-val, mely hivatali cím. A társadalom különböző osztályokra oszlik, ilyenek a *satikcsi*-k, „kereskedők“, a *tarancsi*-k, „földmivelők“ stb. A *Kudatku Bilik*-ből azt is megtudjuk, hogy Kasgarban Bokra khán nyelvén más könyveket is szerkesztettek, de egy sem mérkőzhetik a *Kudatku Bilik*-kel. A népnek kötelességéről királya iránt s viszont a királynak (*melik*) népe iránt való kötelességeiről szól a 42-ik vers s az 59-ikben Kasgar fejedelme *Kara Bokra* a khánok khánjának neveztetik (*khánlár kâni*). A khánnak vezirjét Kasgar népe *khass hadsik*-nak nevezte, s az uiguroknál is valószínűleg a veziri méltóság és hivatal eredetét Perzsiából vette. A jelenlegi Kasgarnak s környékének geographiailag régen egy a khinai írótól *Su-Ienak* nevezett birodalom felelt meg, a melynek fejedelmei a buddhismust követték. ²⁾) — A khinai birodalom felett 907-ig Kr. u. a *Thang* dynastia uralkodott, ezután többen kezdettek egyszerre uralkodni a birodalom különböző részeiben s a régi uralkodó család a *Hoanghopart* vidékeinek egyikére huzódott. *Masudi* szerint Khinában a régi rend s a jóllét egész a hidsra 264-ik éveig (877-ig. Kr. u.) meg nem zavartatott s ez az oly hosszú időn át tartott virágzó állapot Khina régi fejedelmei ³⁾) bölcs kormányzatának volt köszönhető. Attól fogva egész a hidsra 332-ik évéig (943 Kr. u.) a khinai birodalmat sok fontos változás érte. Egy *Jansu* nevű ismeretlen származású egyén fellázadt törvényes fejedelme ellen s *Khanku* városa előtt tábort ütött, a hol a király seregét legyőzván, a várost bevette, lakói nagy részét leölette, ⁴⁾) s a város körül ültetett s nagy gonddal ápolt eperfákat, melyek levelei a selyembogaraknak táplálékul szolgáltak, egytől-egyig kivágatta. A király *Med* városába me-

¹⁾ L. Schott id. m. 47-ik lapján.

²⁾ Schott id. m. 51-ik lapján.

³⁾ Masudi *melik*-nek nevezi Khina fejedelmét.

⁴⁾ *Khanku* lakossága mohammedánokból, keresztényekből, zsidókból, khinaiakból állott.

nekült Tibet szomszédságában s onnan levelet írt a törökök *irkhan*-jának, tehát az uigurok vagy *tagazgazok* fejedelmének, s abban őt értesíté mind azokról, melyek birodalmában történtek s kérte, hogy segítségére lenne, mert, mint írja, egyik király testvére a másíknak, s ha testvére bajban van, tartozik segíteni rajta. Az *irkham* egy nagy hadsereg élén saját fiát küldte Khina királyának segítségére. Több igen vérengző összeütközés után a lázadó *Jansu* eltűnt, fia s a pártján levő főemberek fogságra vitettek s a király visszatérhetett birodalma fővárosába s a kormányzat gyeploít ismét kezébe vehette. Alattvalói trónjának szerencsés helyreállítása alkalmából *bagbur*-nak (*fagfur*) czimezték, a mely czím szószerint az ég fiát jelenti. A khinai uralkodók rendes czíme *Tamgama dsaban* s nem *bagbur*. E háború alatt a különböző tartományok kormányzói magukat Khina uralkodójától függetlenekké tették, ép úgy, mint Perzsiában, miután Sándor (*Iskender*), makedoniai Fülöp fia, megölte *Darat* (*Darcios* III. *Kodomannos*, meghalt 330-ban Kr. e.), a sátrápák tettek s a mint az a khalifák birodalmában ma is történik, teszi hozzá *Masudi* a hidsra 332-ik esztendejében (943-ban Kr. u.). Khina uralkodója kénytelen beérni a névszerint uralkodással és a királyi czímmel, melylyel a kormányzók hozzá intézett leveleikben illetik. ¹⁾ A nagy faltól délre s az uigurok lakta területtől keletre a tibeti eredetű *tangut*-ok alapítottak hatalmas birodalmat, s ezeknek, mint láttuk, a huíhuk szövetségeseik voltak. Maga Tibet (illet. *Tobbat* vagy *Tufan*) előbbi területénél szűkebb határokra szorítkozott. A *tangut* név Orazio della Penna szerint a házak lakóit jelenti, ellentétben a sátrak lakóival s *Tangut katzar* szószerint „a házakban lakók országát“ jelenti. *Körösi Csoma Sándor* világszerte ismert jeles tudósunk, Kennedy századoshoz Sabathuból 1825. május 5-ikéről kelt levelében a többi közt ezeket írja: „A tibeti könyvekben a *jugarok* neve *yugurnak* van írva, s hazájok olykor *Yugeran*nak mondatik. Ekkorig más érdekést a *jugarokról* nem tudhattam meg, mint azt, hogy a Stan-Gyur gyűjtemény lajstromában említés van téve egy rövid értekezésről, mely a *jugarok* nyelvéből van lefordítva és röviden elbeszéli egy Sakya szobornak azon országon keresztül való vándorlásait. Ez most Lassabban őriztetik, a hova Srongtsan Gambo királynak Kongcho

¹⁾ L. *Masudi* id. m. XV-ik fejezetét.

nevű felesége hozta Chinából.¹⁾ Ez a *Yugera* nevű ország bizonyára nem más, mint a Tibethez közel fekvő *Nan-San* hegység völgyeiben lakó *jogur* nép tartománya, a melyről *Potanin* orosz utazó útleírásában tudósít.²⁾ A *Nan-San* hegység nyugati folytatását a *Humboldt* hegység alkotja, mely a *Lob-nor* alatt a *Csimentag*-gal érintkezik, a melytől nyugatra az *Altintag* déli irányban a *Csimentag* felé hajlik. A *Nan-San* hegység Tibettől észak-keletre fekszik, ezért írhatta *Kun-ga Nyingpo* krónikaíró, aki egy *Teshi Lunpo*-tól két napi járásra nyugat felé eső zárdában írt a XI-dik évszázad e'ején Kr. u.: Keletről Khinából (*Gyanak* „a fekete lapály“) kaptunk orvosi tudományt, csillagászatot és csillagjósást, — délről Indiából (*Gyakan* „a fehér lapály“) igaz hitet, — nyugatról Nepal és *Sokyiul*-ból (*Sokiul*, *Sokponév* alatt a tibetiek a mongol és dsungári népet értik) árú — és élelmi czikkeket, — északról, a *horok* és a *jugárok* országából, törvénykönyveket és kézi művészetet (tibetül a török népek *hor* néven neveztetnek).³⁾ A nagy khinai faltól északra a tunguz eredetű *khitan* nép tanyázott, a kiknek területén egy *tata* nevű nép is említették: ezek a mongol fajú tatárok. Ezekről északra a khinai írók a *mung-gu*-szokat, illetőleg a mongolokat említik. 1115-ben *Agutha* a mandsu törzsek feje, fellázadt a khitánok ellen s a *Kin* vagy *Altun* („arany“) kánságot alapította s Khinának is egy nagy részét hatalmába kerítette egész a Hoanghon túli tartományokig. A *khitánok* egy része a mandsu foglalás következtében nyugat felé húzódott; ezek török területen több nagy várost hódítottak meg, így Samarkandot, Kasgárt, s a törökök által *Kara-Kitai*-nak nevezett birodalmat alapították, a mely egész a XIII-ik évszázad elejéig fennállott. A *Kazwini* által említett *khatjánok* alatt, úgy vélem, a *khitánok* értendők. *Kazwini* Repiczky fordításában a khatjánokról ezeket írja: „turk nép, országuk húsz napi utazásra terjed; okosak és helyes belátással bírók. Nősülésben a helyest követik, királyuk nincsen, hanem minden felekezetnek (?) van okos és belátó véne, kihez törvénykezésükben folyamodnak. Azt, ki mellettük elútazik, nem szokták nyomorgatni és náluk nincs helye a megtámadásnak. Van

¹⁾ L. Kőrösi Sándor dolgozati⁴⁾ összegyűjtötte és életrajzzal bevezette dr. Duka Tivadar (Budapest, 1885.), az 58-ik l.

²⁾ „Földrajzi Közlemények“ XV. k., a 617-ik l.

³⁾ L. Duka id. m. 57, 58. ll.

templomuk, melyben egy hónapot töltenek s annál több vagy kevesebb időt is. Eledeleük árpa és borsó, a húst pedig csak akkor eszik, ha az állat le volt ölve; színes öltönyt nem viselnek.“¹⁾ — India egy nagy része felett a X-ik évszázban a delhii *Maha-Radsa* gyakorolt névszerinti uralmat. A *pala*-k tartománya India keleti részét foglalta magában egész Tibetig. *Kores* indiai királyról *Masudi* emlékezetben tartatta, hogy országában új vallásos eszméket terjesztett, melyek azon idő igényeinek a régiebбекnél megfelelőbbek voltak. Az ő idejében élt *Sindbad. Kores*, ki az ind irodalom körül magának nagy érdemeket szerzett, egy évszáznál hosszabb ideig uralkodott. Halála után birodalmában kiütött az egyenetlenség, egyik nemzet a másik ellen támadt s minden tartomány függetlenségre törekedett, így alakultak *Sind*, *Kanuds Kasmir* királyságai. *Mankir*, Indiának fővárosa, egy *Balhara* nevű királynak hódolt meg és mindazok, a kik e mai napig (a hidsra 332-ik éveig, azaz 943 ig Kr. u.) utána uralkodtak, szintén a *Balhara* nevet viselték. Indiát észak felől Khorasan, Sind, Tibet határolják.²⁾

A baskirok a IX-ik évszázban a kúnok lakta területtől északfelé az Ural-hegység erdős vidékeiben tanyáztak a bolgároktól keletre. *Ibn-Foszlan*-nak rólok írt tudósítása, mely *Jakut* nagy geographiai szótárában olvasható, igen becses, s annál becsesebb, hogy a régi baskirokról nem sok adat maradt fenn számunkra. A baskirokról még alább lesz szó. Felettök a finn-ugor népek *Permia* s *Jugra* nevű tartományai terjedtek. A vogulok mind magokat, mind az obi osztjákat *man-si* vagy *man-szi*-nak nevezik a *Man*-folyóról, melyet a szirjének *Jögre* (*Jugra*) névvel illettek.³⁾ A hazai krónikákban előforduló „regnum Jorianorum“ (l. Kézai Simonnál) s a „Tündér Erzsébet“-ről szóló mesében említett „Johara város“ *Jugra* tartományának emléktörzük (l. „Vadrózsák“, a 462-ik lapon). — A Volga középfolyásának mentén a bolgárok birodalma a IX-ik s X-ik évszázban a közeli s távoli népekkel élénk kereskedést folytatott. *Ibn-Foszlan* Kr. u. 922-ben fordúlt meg a bolgár király udvaránál, hova őt *Muk-*

¹⁾ L. „Új Magyar Múzeum“ V. évf. első k., a 173-ik lapon.

²⁾ L. az id. m. VII-ik fejezetét.

³⁾ „A Vogul föld és nép“ Reguly Antal hagyományából kidolgozta Hunfalvy Pál (Pest, 1864), a 76, 77 ll.

tediz khalifa küldötte. Becses tudósítását a bolgárokról *Jakut* XIII. századbéli arab geographus őrizte meg, ki azt geographiai szótárába ig-tatta. A küldöttség vezetője nem *Ahmed ben Foszlan* (rövidítve *Ibn-Foszlan*), hanem *Sausen er-Rassi* volt.¹⁾ *Abu-Hamid Mohammed* (szül. Granádban 1080-ban Kr. u., meghalt Damaskusban 1170-ben) arab utazó 1136-ban Kr. u. a Volga-melléki Bolgáriában tartózkodva azon élénk kereskedelemnek szemtanúja volt, melyet a bolgárok *Kharizm* (*Khorasmia*) lakosaival folytattak. Különösen élénk volt az állati ása-tagokkal, jelesen mammut-fogakkal folytatott kereskedés, melyekből a kharizmi iparosok a többi közt fésűt készítettek. Abu-Hamid tudósítását *Kazwini* (meghalt 1283-ban) *'Adsáib el-mahlukát* cz. munkája két könyvében használta fel s innen történt, hogy ezen munkának egyik oxfordi kézírata Abu-Hamid-nak tulajdonított. Abu-Hamid idevágó munkájának több példánya van meg a párizsi nemzeti könyvtárban. A Volga-bolgárokról a mongol betörés előtt csak annyit tudunk, a mennyit néhány arab író s egy pár bolgár pénzdarab tartott fenn számunkra. A XII-ik évszáz első felében a bolgár eredetű *Jakub ben Noman*, a kit a bolgár *kadhi*-nak neveztek, megírta ugyan a bolgárok történetét, még pedig, úgy látszik, arab nyelven, de ez a munka, fájdalom! elveszett, pedig épen ez lett volna leginkább hivatva a Volga-bolgárok történetét megvilágítani.²⁾ Azon arab írók, kik a Volga-melléki Bolgáriát beútazták, hideg éghajlatát nyomatókosan emelik ki, így a Marokkóból való *Ibn-Batuta*, a ki 1332-ben tartózkodott ez országban, azt írja, hogy innen Jugriába csak is szánon lehet utazni, a mely elé kutyákat fognak.³⁾ *Ibn-Foszlan* tudósítása nem egészen egyezik a többi arabéval, a mennyiben szerinte a bolgár termények közt a buza is előfordúl, a mint az jelenleg is így van. A Volga-bolgárok kormányformája az egyeduralmi volt. Királyokat azon időben, mikor *Ibn-Foszlan* országokban tartózkodott, *Álmos*-nak⁴⁾, illetőleg „*Álmos Vasilko* fiának“ hitták, ki a mohammedán hitre

1) L. „Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgharen, aus Ibn-Foszlan's Reisebericht von Ch. M. Fraehn“ az 530-ik lapon.

2) L. Fraehn id. m. bevezetését az 528-ik lapon.

3) L. az idézett bevezetés 533-ik lapján.

4) *Álmos* (*Almus*) magyar vezér nevén kívül az Árpádház két hercege neveztetett Álmosnak, u. m. 1. Kálmán király testvére; 2. II. Béla király fia. A daghestani avarok személynévei közt szintén előjön az *Armus* név.

térvén, magát az akkor uralkodott khalifa *Muktedir* tulajdonnevéről *Dsa'far*-nak nevezte, s azelőtti szlávhangzású királyi czímét: *vlatavaz*-t az arab *emir* czímmel cserélte fel. Később a Volga-mellék bolgár királyai ép úgy czímeztettek *khán*oknak, mint a Duna-mellék bolgár fejedelmei, kik néhány görög felírásban a *Κάυς* vagy *Κάυς* czímet viselik. *Ibn-Foszlán* az *emir*-en kívül még *melik*-ekről (királyok) is emlékezik. Frähn helyesen jegyezte meg, hogy ezek igen valószínűleg az egyes törzsek fejei voltak, s ez esetben a *melik*-ek a magyar törzsek *ἄρχων*-jainak (tulajdonképen *φύλαρχος*-einek) felelnének meg, kiket Béla király névtelen jegyzője nem kevesebb joggal nevezhetett „principales personae“-knek, mint Kézai Simon s a „Képes Krónika“ *capitanei*-knek.¹⁾ Minden egyes ház vagy kaliba után adó fejében egy-egy marhabőr járt a királynak, a melynek készítéséhez a Volga-melléki bolgárok jól értettek. Perzsiában, Bokharában s a kalmükök közt a jó móddal készített marhabőrt mai nap is *bulghari*- vagy *bulgharnak* nevezik, sőt a magyar *bagaria* elnevezés is a bolgár névből eredtnek látszik, a mely szó már régi nyelvmaradványainkban is előjön, (l. *R.M. Ny.* szerk. Döbrentei Gábor, II. 18²⁾) Ugy látszik, hogy a nyestbőrön kívül a marhabőr is valamikor s valószínűleg hosszú időn át a bolgároknál a fizetés forgalmi eszköze volt s a pénzt pótolta. A latinban tudvalevőleg *pecunia* „pénz“ a *pecus* szóból képezetett s ennél fogva szintén valami ilyenszerű fizetési eszköz volt. A föld terményeiből tized nem járt a királynak, ki az említett marhabőrökön kívül csak is a zsákmányból részesült. A bolgárok nagy része 922-ben áttért a mohammedán vallásra, mely már azelőtt is valamikor (valószínűleg a VIII-ik évszázban) köztök terjedni kezdett, de utóbb feledésbe ment. A bolgárok, mielőtt köztök az islam meggyökeredett volna, *Istakri* szerint (útazásait 950 körül tette) kereszt-

1) Középkori magyar költői maradványaink egyikében, melynek czíme „Ének Pannonia megvételéről“, a magyar hét sereg vezérei szintén „kapitánoknak“ mondatnak s Árpádról írva van, hogy

„Mindeniknél gazdagb vala,
Azért keztek főkapitán vala.“

L. „Régi magyar költők tára“ I. k. (Budapest, 1877), a 4-ik lapon. „Capitanei civitatum — írja Mátyás Florián Béla névtelen jegyzőjének koráról írt jegyzeteiben — apud Italos Francos et Germanos pridem in usu.“

2) L. Vámbéry „A magyarok eredete“ (Budapest, 1882), a 305 ik lapon.

tények lettek volna s *Ibn-Haukal*, a ki, ha Frähn az évszámában nem csalódott, munkáját Kr. u. 976 körül írta, belső Bolgáriában mohamedánokon kívül keresztényekről is tud, s a keresztény vallás igen valószínűleg a Kazar-földről terjedt be a bolgárok közé. Ezen vallásokon kívül a bolgár nép ősi hite, a samanizmus, sem veszett ki teljesen közülök, s még a X-ik évszázban, sőt később is felesszámú hívőkre talált. Ezt a vallást a szellemek kultusza alkotja s ennek egyik válfaja az ősök tisztelete. Saját népünk mythológiájában is a samanizmusnak több nyomára találunk, ilyen a Székely-földön az *erdei csoda*, kit bazánk más magyar vidékeiben a *vad öreg*-nek neveznek; sőt az ősök kultusa sem hiányzott a magyar népnél, legalább ilyen gyaníttatnak a Peer C. következő szavai: *essenek az wristenhez es zent ewseyökhözkenyereghween, hogy segheytenek meg ewkeet*. A bolgároknál, mint a hogy azt Frähn kimutatta, már a X-ik évszázban saját királyaik által veretett pénzek forogtak közkézen, így *Talib* nevű királyok 950-ben Kr. u. *Bulgar* városban, *Mumin* pedig 976-ban *Süwar* városban veretett pénzt. *Ibn-Foszlan* a bolgár udvartartás néhány érdekes szokását tartotta fenn a jelenkor történésze s ethnographusa számára, így a többi közt írja, hogy a mikor a király a khálifa küldöttségét először fogadta, ezüst pénzt szórt reájok. Ez a szokás megvolt már a régi perzsáknál is s azt talán az arabok, törökök, oroszok tőlel vették, mert ezek a népek is a nagy események alkalmából az ünnepeltek fejére gyöngyöt, aranyport, arany- vagy ezüstpénzt szórtak. Frähn ezen szokást illetőleg emlékezetbe hozza, hogy a mikor Iwan Wasiliewics unokáját a fiatal *Dmitrij Iwanovics*-ot 1498-ban megkoronázták, fejére ezüst pénzt szórtak. Tudvalevőleg a magyar koronázási szokások közt is előfordúl a pénzszórás, csak hogy nálunk a pénz az ünnepi közönség közé szóratik. A régi bolgárok nyelve török volt, de mert a Volga-melléki bolgár királyok szláv törzsek felett is uralkodtak, nyelvök bizonyára már régtől fogva szláv elemeket is vett fel, ilyenek *Ibn-Fozslán* tudósításában a király címe *vlatavaz*, atyjának neve *Vaszilko* s ezért mondhatták a Bagdádban járt zarándokok azoknak, kik őket nemzetiségök felől megkérdezték, hogy egy törökből és szlávból elegyült nép fiai. Ezt az érdekes adatot *Sems ed-Din Muhammed Dimiskinél* találjuk (meghalt 1326- vagy 1327-ben Kr. u.) *Nokhbet ed-dehr* című munkájában (*ve salhum sail min ai el—umam antum vema el—bulghar kalu kum muta-*

validun bein et-turk véss-ssaklaba). A méhser *sidsu* elnevezése a Volga-bolgároknál igen valószínűleg egyazon a keleti török *südsi* szóval, mely édes bort s általában az édest jelenti (csag. *südsük* a. m. édes, kellemes).

A Volga-bolgárok néhány khánja török nevet viselt, ilyenek *Almus*, *Aidur*, *Jrkhan* (l. ö. h. v. a tagazgazok *irkhan* királyi címét) s következő város-neveik is: *Szabakula*, *Cselmata*, *Asli*, mint Frähn helyesen megjegyezte, török hangzásúak. Ugy *Istakhri*, mint *Ibn-Hauka* nyilván mondják, hogy a bolgár nyelv a kazar nyelvhez hasonlít: *lisan el-bulghar mitsl lisan el-khazar*). Ibn-Foszlan tudósításából néhány a bolgár népnél meggyökeredzett babonás hitről is értesülünk, így p. o. a kutyauivöltésből szerencsét s termékeny esztendő t jósoltak, — a villámsújtotta házat örökre elhagyták, mert e házan Isten haragját látták. A legkülönösebb s hihetetlennek látszó *Ibn-Foszlan* azon tudósítása, mely szerint a Volga-bolgárok a kiválóan eszes embert felakasztják.

Kazwini és *Ahmed Tusi* is megemlékeznek ezen hihetetlennek látszó szokásról s ennek okát úgy Ibn-Foszlan, mint Ahmed Tusi abban látják, hogy a kiválóan eszes ember megérdemli, hogy Istent szolgálja s ezért módot kell adni neki, hogy a földi életet minél előbb felcserélhesse a túlvilágival. *Ibn-Rosztch* (kinek nevét eddig hibásan *Ibn-Dasta*-nak írták, Ispahánban született s munkáját a X-ik század legelején írta) a Volga-bolgárokról így ír: „A bolgárok tartománya a *burdasok*éval határos. A bolgárok egy a Kazar-tengerbe ömlő folyam partján laknak, melyet *Itil*-nek híják, ez a folyó a kazarok és szlávok tartománya közt folyik. Királyukat *Almus*-nak híják, a ki az iszlám vallástételeit követi. Országuk mocsáros és sűrű erdőkben bővelkedő, a melyek közt laknak. Háromféle bolgár van, egyik osztályok *Bersula* a másik *Eseg-hel*, a harmadik *bulgár* nevet visel; mind a három hasonló életmódot folytat. A kazarok a bolgárokkal kereskedést folytatnak, *rus* népe is különböző árukat viszen hozzájuk. Mind azok közülök, a kik a folyam két partján laknak, elhosszák a bolgár földre áruikat, a milyenek czoboly-, hölgyemenét- és evetprémek. A bolgárok földműves nép s különböző gabonákat természetnek, u. m. búzát, árpát, kölest. Legnagyobb részök az Islam tanait vallja s lakóhelyeiken mecsetekkel s iskolákkal bírnak, vannak muezzinjeik s imamjaik; azok közülök, a kik pogányok maradtak meghajtják magokat azok előtt a ki-

ket szeretnek.¹⁾ A *burdások* lakta földtől a bolgárok tartományáig három napi járóföld van; utóbbiak gyakran támadják meg előbbieket, s legyőzvé, vagyonokból kifosztogatják s rabságra viszik. A bolgár lovas nemzet (daczára a sűrű erdőknek s mocsároknak), pánczéljok és szűrő fegyvereik vannak. A királynak adóba leginkább lovakat adnak²⁾; minden házasulandó ifjútól a király egy-egy darab igás-marthát kap s a bolgár partokon kikötő mohamedán kalmárhajóktól tizedet vesz. A bolgárok öltözete hasonlít a mohammedánokéhoz, temetők is hasonlítanak azokéhoz (bizonyosan a vallással együtt vették át ezeket a külsőségeket). Legfőbb gazdagságukat a nyestprémek alkotják. Aranyok, ezüstjök nincsen. A nyestbőr pótolja nálok a pengőpénz használatát, minden bőr nálok harmadfél dirhemet ér; kerék fehér dirhemeket a mohammedán tartományokból kapnak cserében árúikért.³⁾ Nagyemlékű tudásunk, Hunfalvy Pál az evetbőréről ezeket írja: „Az evet-bőr pénz gyanánt szolgált és szolgál mai nap nem csak az urali népek közt, hanem egész éjszaki Ázsiában. Az evet az osztjában *tanga* és *tlenki*, jakutban *ting*, ujugurban *teing*, tatárban *tein*. Ezen nyelvekből jutott az orosz nyelvbe, melyben *dengi* = pénz.“⁴⁾ Hofmann Hunfalvy fordításában az evet-bőréről így ír: „Az erdős vidékek vadászára nézve (a vogulok földjén) a legközönségesebb bundás állat az evetke, mellynek bőrére, bár legoelsőbb is, vadászatának fő nyereségét alapítja, s melynek bőségéből vagy szűk voltából nyárban gazdag vagy szegény esztendő t jósol. Az evet bőre szerint, melyet pénzdarab gyanánt veszen, határozza meg az árúk értékét; azt nem érti, ha mondják, hogy egy pud liszt annyi meg annyi kopekben van de igenis azt, hogy annyi meg annyi evetbőrön kapható. Orosz pénzre váltva egy evetbőr 5—6 ezüst kopek.“⁵⁾ A vogulok, mikor Reguly köztök járt, az adót bőrökkel fizették. Az Árpádok korában is, mint Hunfalvy megjegyzi, a *mardurinae* = nyestbőrök adó-pénz gyanánt

¹⁾ *Istakhrí*-nál ez az adat egy kicsit másképp hangzik, ő ugyanis azt mondja, hogy a szembetalálkozók egymásnak meghajtják magukat tiszteletből (*and etta'tzim*).

²⁾ *Ibn-Foszlan*, mint láttuk, nem lovakat, hanem marhabőrt említ (*dsild csaur*).

³⁾ L. De Goeje kiadása 141, 142 ll.

⁴⁾ L. „A' Vogul föld és nép“ (Pest, 1864) 22-ik lapján.

⁵⁾ Ugyanott a 64-ik lapon.

kelnek vala; II. András 1222-ik törvényének 27-ik cikkelyében: „*Mardurinae* juxta consuetudinem a Colomanno rege constitutam solvantur.“¹⁾ *Ibn-Rosteh* adatait *Ibn-Foszlan* jelentéséből vette, sőt abból nem is vehette, mert munkáját 913 előtt írta Kr. u., *Ibn-Foszlan* pedig — mint fennebb láttuk — 922-ben járt a Volga-bolgárok közt. A bolgárok és magyarok ruhaviselete közt már azért is kellett némi hasonlatosságnak lenni, mert a sassanida befolyás a Volga-népekre s hasonlókép a magyarra az eddigi régészeti leletekből bebizonyított, így a többi közt a pitykék, gombok díszítési motívumaiban stb. A Volga-bolgárokat I. Wladimir hódította meg, ugyanaz, ki 989-ben kereszténnyé lett, s Kiewben *Perun* bálv ányaszobrát a Dneperbe dobatta.

¹⁾ Ugyanott a 22-ik lapon.

GR. KUUN GÉZA.

Észrevételek Pór Antal „Erdélyi vajdák“ cz. czikkére.

Pór Antal, igen tisztelt barátom az „Erdélyi Múzeum“ 1893. évi I. füzetében egybeállította az erdélyi vajdák sorozatát a XIV. századig. Több irányban kiváló figyelmet érdemel e munkája. Egyik érdeme többek közt, hogy arra az eddigelé alig megfigyelt körülményre hívja fel figyelmünket, mikép már az Árpádok alatt is találkozzunk *tényleges* és *címtetes* vajdákkal. Oly jelenség ez, mely e kor-szakbeli egyéb méltóságosoknál — nevezetesen pedig a bánoknál — is előfordúl.

Annál a nagy jelentőségnél fogva, melyet az archontologia a történet terén a különleges kutatások segédeszközeként elfoglal — okvetetlen kellék, hogy az összeállítás e részben minden irányban tökéletes, első sorban azonban megbízható legyen. Ebből az okból Pór Antal bizonyára nem veszi rossz néven, ha az ügy érdekében munkáját néhány chronologiai és családtörténeti adattal kiegészítem.

* * *

1. *Miklós*, a ki a fenti jegyzékben 1176 szeptember végén vajdaként szerepel — 1176-ban nem létezett. A hivatkozott forrás (Wenzel I. — nem II. — 73.) csakugyan 1176-ra teszi a vonatkozó okíratot. Eredetije ugyan nem fekszik előttem, s így nem is dönthetem el, vajjon az eredeti szövegbe, avagy pedig a kiadásba csúszott-e be tollhiba; annyi azonban bizonyos, hogy az 1176-iki keltezés hamis. Az okírat Mikod István bán szentmiklósi birtoka és Egyházfalva, Torda, Koppán, Zynd, Szent-Mihályfalva és Keresztes helységek közti határmérésről szól. 1276-ban azonban rátalálunk (Kökényesrenold nb. 1) Mikod, szörényi bánra, a ki egyébként 1270—1298. szerepel.

1) Fejér V. 2. 340. Wenzel XII. 174.

Ez a Mikod bán 1288-ban a Tordavármegyében fekvő szentmiklósi birtokát az erdélyi püspökségnek ajándékozta. Ez a Szent-Miklós, Koppán ¹⁾ mellett fekszik. Tehát, mert megegzáfoglalhatatlan, hogy a fentebbi okíratnak 1276. évi keltezésűnek kellene lennie: az abban említett vajda azzal a Pok nembeli Miklós vajdával azonos, a ki 1277-ben jó elő. ²⁾

2. Hogy *Benedek* vajda a híres Bór nb. Bánk bánnal azonos lenne — kézzelfogható czáfolatot nyújt erre többrendbeli — Wenzel I. 98 (1208), VI. 325 (1208) és Fejér III. 1. 66. — okírat. Mind emez okíratokból kitetszik, hogy Benedek vajda és Bánk bán két, merőben különböző személy s a két utóbb említett okíratban az országos méltóságosok sorában mind a kettő közvetlenül egymás után van felsorolva: „Bancone Bano, Benedicto woiawoda existentibus.“

3. *Smaragd* vajdára nézve (1206) — a valószínűség a mellett szól, hogy az állítólag Champagneból Magyarországra vándorolt Zsám-béki-család sarja. ³⁾

4. A Wenzel-féle (XI. 173) okíratra nézve chronologiai szempontból (mely okírat 1221-ben kelt, Wenzel azonban keltét 1223-ra teszi) az a megjegyzésünk, hogy ebben az okíratban felsorolt méltóságviselők egyetlen egy más 1223-iki okíratban sem fordulnak elő, ellenben valamennyi másutt is, 1221-ben.

5. Pál vajdának volt egy *Boccha* nevű helyettese is.

6. Az 1233—1234-ki években előforduló (egy ízben „nagy orrú“ melléknévvel apostrofált) *Dénes*, mivel a fiatal társkirály okírataiban a méltóságviselők közt említi, egész határozottan a Jurle nb. Zalaszentgróti Dénes fia. — Ellenben a Tomaj nb. Dénes (hasonlóképp egy Dénes fia), a losonczy Bánffyak őse, 1233-ban és 1234-ben nádor. ⁴⁾

¹⁾ Wenzel IV. 332.

²⁾ Fejér V. 2. 405.

³⁾ IV. Béla 1258-ban megerősíti az Aynard (szolgagyőri és főispán) testvérei Smaragd (székesfehérvári prépost) és Gilét ősei által egykoron a Zsám-béki János-kolostor javára tett adományozását. Az ősök: Egyed comes és *Smaragd* comes; ez utóbbi a többi közt Zsám-bék egy részét is a kolostornak adományozta. (V. ő. erre vonatkozólag „A magyar nemzetségek a XIV. század végéig cz. művem II. k. 417. l.)

⁴⁾ Hazai okmánytár IV. 18. Wenzel VI. 549. 551.

7. Az 1242. és 1251-ki évek közt szereplő *Lőrincz* vajda, nem azonos Keménynek Lőrincz nevű fiával, mert Kemény fia 1271. márcz. 23-án ¹⁾ Újhelyt Debretével, Lubóval, Patvaróczczal és Szerdahelylyel kapja, az 1273-ik évben pedig még soproni és kemluki főispán, Lőrincz azonban 1270-ben már nincs az élők sorában. ²⁾ Lőrincz fiáról — Kemény állítólagos unokájáról — se tudunk, csakis a Kemény és „Bakó“ Miklós (utóbbi a Matucsinaiak őse) testvéreket ismerjük; ellenben Lőrincz vajda egy hasonlónevű fiút hagyott hátra maga után. Alább egyébként még meggyőződünk felőle, Lőrincz vajda 1252-ben még fungál.

8. Az a feltevés, hogy már 1252-ben valami *László* vajda (együttal Valkó főispánjaként) fordul elő — a Fejéernél IV. 2. 147. előforduló okiratban levő hibán sarkall. A kir. kuria által 1758-ban kiállított bitelesített másolatban ³⁾ csak „L . . . woiwodam Transsilvanum et comitem de Valkou“-ról van szó. Világos tehát, hogy határozottan hamarább gondolhatunk az 1251 november 24-ki okiratban még előforduló Lőrincz vajda s. valkói főispánra, mint az okiratilag csak 1263-ki évben feltűnő Lászlóra.

9. Nem áll, hogy a Hazai Okmánytár VIII. 72. szerint 1257-ben egy *Péter* nevű alnádorra találunk. A vonatkozó helyen közölt 1257-i oklevél Péter alnádornak egyik 1364-ki ítéletében van megemlítve s az alnádornak emez okírata az országos levéltárban van. ⁴⁾

10. Hasonlókép helytelen az a feltevés is, mintha Pál fia *Miklós*, a Csanád nemzetséghez tartoznék.

A leszármazásnak bizonyításául szerző által idézett oklevelek egyáltalán nem igazolják ez állítást. A Wenzel-féle (VIII. 366.) okirat csak annyit mond, hogy Miklós vajda 1271-ben Tamás (mindenesetre Csanád nb.) comessel, néhány a vajda által elfoglalt telgedi és szabolcsi részletre kiegészített s jogszerű birtokosának, Tamás comesnek visszaadta s ugyanazt a határmegjelölést állította fel újból, mely annak előtte Tamásnak eme birtokait Pál comes, a vajda atyjának birtokaitól elválasztotta. De arról, mintha a vajda e birtokokat talán Tamás comessel való rokonsága révén vette volna birtokába: az okiratban egy árva szóval sincs említés. A második, 1279. évben kelt okirat (Wenzel, XII. 251.) Pál fia, Miklós vajdának köze-

¹⁾ Wenzel XII. 41. ²⁾ Wenzel VIII. 294. Hazai okmtár VIII. 189. ³⁾ Székely oklevéltár I. 10. ⁴⁾ O. L. pecsétek mutatója 26.

lebbi ismertetésére nézve semmi egyebet sem mond, mint hogy a vajda és testvére, Gerő 1272-ben a derspalotai vár birtokosai voltak. A „Hazai Okmánytár“-beli (VII. 106. és VIII. 117.) évszám nélküli okiratok csak egy Miklós nevű vajdáról tesznek említést.

11. Az a feltevés, mintha (a Csák nb.) *Máté* már 1269-ben vajda lett volna, a Zichy okmánytárban található (I. 21.), idézett oklevélben levő tollhibán alapúl. Mivel ezt az okiratot V. István állította ki s ugyanebben a IV. Béla halála után Székesfehérvárt történt megkoronázását is megemlíti: világos, hogy nem 1269-ben, Béla élete idejében állíttathatott ki, hanem az 1270-iki archontológiával megegyezőleg, kelte határozottan 1270-re teendő.

12. Tévedés, mintha 1292. július 29-én, midőn a magyar rendek Morosini Albertet honfűsítják — *László* tényleges erdélyi vajda lett volna. Számos forrás és író — Fejér VII. 5. 502. és másutt — ez okirat kiállítása idejét 1292. július 29-kére teszi. Azon számos tisztviselő, a kik ez oklevélben felemlítve vannak, engem mégis arról győz meg, hogy a keltezésben lényeges hiba van, egészen eltekintve attól, mikép Andrást 1292-ben, tehát még Fennena élte idején sem vezethette erre a lépésre.

Mindenekelőtt is megjegyzendő, hogy 1292-ben sem Apor, se Roland nem nádor; ellenben rátalálunk mindkettőre e méltóságukban 1298-ban. (Hazai okmánytár VIII. 380. 385 és Zichy okmtár I. 89.) 1292-ben nem Jakab, hanem Blagaji Rasitslav a szlapon bán (Haz. Okmt. VI. 368. VIII. 319. szeptber 13). István országbíró 1292-ben hasztalanúl keressük, mert akkor Tamás az országbíró; ellenben 1298-ban okíratilag ráakadunk Ákos nb. István országbíróra (Haz. Okmt. VI. 431. Knauz II. 456.) Mózes nem főtárnoka a királynénak 1292-ben (1293-ban Ákos nb. István tölti be e tiszteket), de igen 1299-ben (Fejér VI. 2. 229. Wenzel V. 202. Hazai Okmt. VI. 444.) 1292. (jan. 30 án, aug. 11-én) Bagomér, Ludányi Gábor fia a honti főispán (Fejér VI. 1. 232. Haz. Okmt. VI. 378. VIII. 315). — 1292-ben nem találunk rá valami János nevű fehérmegyei főispánra; ekkor Lázár fia Benedek az. (Fejér VI. 1. 207.) Ellenben 1299-ben (aug. 23-án) János főispán (Fejér VI. 2. 264); hasonlókép Pál a komáromi főispán 1298-ban (Haz. Okmt. VI. 434).

E szerint tehát megczáfólhatatlannak tartom, hogy ez az okirat 1298 július 29-én lőn kiállítva.

13. Hogy III. András 1297-ben *Roland* címzetes vajdáról úgy nyilatkozik, mintha kivégeztette volna: az „extirpatio“ szóinak helytelen értelmezésén alapúl. Mert Roland 1298. július 29-én még élt, s még III. Andrásnak halála után, 1301. jan. 15-én is találkozunk vele. Ekkor azonban nem „*Rolandus voivoda, magister tavernicorum reginae*“ már. Fejér (VI. 2. 326) szórendjébe hiba csúszott be s eme szavak: „*magistri tavernicorum nostrorum*“ Domonkos mesterre vonatkoznak, a ki közvetlenül Roland előtt van az okiratban megemlítve.

14. *László* vajdának rokonságára vonatkozólag — az 1308. évhez — az a megjegyzésem, hogy ez a vajda 1308. július 22-én¹⁾ Pokor (Pucus) helységet Zemlék mesternek ítéli oda szemben Albert fia Péterrel és Bálint fia Jánossal. — Itt hivatkozik proximusának, az elhalt *Lőrincznek* egyik bizonylatára, melyben ez igazolja, hogy az említett birtokot királyi adományozás útján kapta, de Zemléknek ajándékozta a személye körül szerzett érdemeinek megjutalmazásául. *Lőrincznek* emez ajándékozását az 1308-ban hasonlóképp már nem élő fia, *Lökös* is megerősíti. Eddigélé nem tudom ki volt ez a *Lőrincz* és fia *Lökös*; ama főurak sorában, a kik Pozsonyban 1304. aug. 24-én Róbert Károly javára az osztrák Rudolfal szövetséget kötnek, rátalálunk egy *Leukus* mesterre, *Lőrincz* mester fiára is.²⁾

15. A chronologialeg közelebből meg nem határozható vajdák számát még egy *Miklóssal* szaporíthatjuk 1333. okt. 8-án³⁾ t. i. Neuscai György fia Sebestyén, Bosod másképp Zomlyn nevű biharmegyei birtokát vejének, Vásári Jánosnak örök birtokúl átadja. Vásári Jánosnak az atyja: *Miklós volt-vajda*, ennek az atyja pedig Loránd. 1295. márcz. 30-án⁴⁾ Vásári Miklós még nem vajda; csak annyit tudunk felőle, hogy Ajkai Péter és Rorand fiai György, *Lőrincz* és *Miklós* a váradi konvent előtt a nevezett napon Vásári nevű birtok iránt folyt perünkben kiegyeznek s azt felosztják.

16. A február elejétől az 1351. év végéig előforduló *Tamás* vajda az 1353-iki okirat szerint (Fejér IX. 2. 279, melyben volt-vajdaként van feltüntetve.) *Csór* nb. *Péter fia* (1350-ben még körösi főispán; 1353. decz. 2-ika óta kir. főajtónálló.)

Dr. WERTNER MÓR.

¹⁾ Zichy okmtár I. 117. 118. ²⁾ Fejér. VIII. 1. 160. ³⁾ *Anjoukkori Okmánytár.* III. 38. ⁴⁾ *Hazai Okmánytár,* VIII. 347.

Irodalmi Szemle.

A gyulafehérvári székesegyház

későbbi részei s egy magyar humanista. — Egy rajz(zal) és hét fénynyomattal —
Bunyitay Vincze l. tagtól. Budapest 1893. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Ivrét
32 lap. Ára 1 frt.

A gy.-fehérvári műremek székesegyházról Benkő József óta sokan írtak már, de igazi monographiája még nincs, sőt építészeti és történeti kérdései is nagyobbbrészt megfejtetlenek.

Bunyitay Vincze váradai kanonok, a M. Tud. Akadémia l. tagja fentjelzett művében becses adalékokkal járúl a székesegyház története felderítéséhez.

Ez a székesegyház is, mint a legtöbb, nem maradt ránk eredeti állapotában. Majd minden század épített, alakított rajta, vagy toldott hozzá valamit.

A templom eredetileg a keresztyén egyházak ős keresztalakjában épült valamikor még az Árpádok idejében, és pedig köríves (román) stylben. Uralkodó stylje ma is még a félkörös, az oldalhajók maig is még félkörű apsidiolokkal záródnak. A székesegyháznak több része azonban első tekintetre elárúlja, hogy az egyház keletkezésével nem egykorú.

Az oldal-kápolnák közül a *Szentháromság kápolnája* valószínűleg nemsokára épült a főtemplom után (1291-ben már említetik egy „különfedelű sekrestye“). A *keserves anya* kápolnáját (mint B. V. a benne levő sírkövek czímerképei alapján megfejtí) *Szécsi* András püspök (1318—1356.) építtette. Ezt a kápolnát *Várdai* Ferencz püspök (1424-ben) kibővítettte egy méternyivel, (azért nevezik tévesen Várdai-kápolnának is) külső falán ott áll az építést jelző felirat; ott kívánt nyugodni ő is.

A *szentély* későbbi a templom oldalhajóinál s kápolnáinál. Erről általános a hit, hogy azt br. *Sztoyka* Zsigmond püspök építtette 1749—1759-ben, mert egy fekete márványlapon az ő neve áll megörökítve, a mely felirat azt mondja, hogy azt ő „egészen a régi alakban állíttatta helyre“. Br. *Sztoyka* tehát a legutóbbi restaurator. De a mostani szentély eredeti építetője *Hunyadi* János volt, a ki azt már *Kaprinay* szerint is „a töröktől nyert zsákmányból építtette.“ B. V.

erre vonatkozólag több szerencsés bizonyító adatot tud felhozni. A törökök dúlták fel és rongálták tehát meg a gy.-fehérvári régi templomot valószínűleg 1438-ban, midőn Erdélybe törtek és ott pusztítottak. 1439 ben az erdélyi káptalannak már egy embere jár Esztergomban, hogy felvegye azt az ezer forintot, melyet Palóczai György esztergomi érsek a *török által feldúlt* gy.-fehérvári székesegyház építésére hagyott.

Hunyadi János 3 év múlva aratja fényes diadalát a török felett a szomszédos *szent-imrei mezőn*: a zsákmányból templomokat épít Szent-Imrén, Tövisen. Minden a mellett szól, hogy ugyanakkor ő kezdte felépíteni a gondjaira bízott Erdély főegyházát is, melyben ő is temető-helyét választá s melyet gazdag egyházi szerekekkel ajándékozott meg s a hová tényleg el is temettetett, nem sarkophágja mostani félreeső helyére, de (mint B. V. hiszi) eredetileg a főoltár közelébe, oda, a hová később Izabella királyné és fia János Zsigmond (kiknek sarkophágjai különben most szintén a templom alsó felében, szemben a Hunyadiakéval egy oldal rácsozatban állanak.)

Az akkori építésnél kerültek a régebbi falakból kiszedett domborművek mostani helyeikre minden rendszer nélkül.

B. V. munkája különben legfőbbképen az *északi kapu előcsarnoka* építőjének személyével foglalkozik — nagy szerencsével és sikerrel.

Erről az előcsarnokról az volt eddig a hit, hogy azt *Geréb* László erdélyi püspök építtette a XV. sz. végén.

B. V. kimutatja az azon olvasható, bár csonka felirat alapján, hogy *Lazoynus János* építtette 1512-ben. Ez pedig nem más, mint *Lászai* János, egy derék humanista főpap, 1489-ben már erdélyi főesperes és kanonok, a ki mint ilyen építtette a gy.-fehérvári székesegyház előcsarnokát a *Megholtak kápolnájául*, azaz temetési előcsarnokul, a melybe temetéskor bevitték a halottat és ott tartották, a míg misét mondtak felette. Műve befejezése után *Lászai* Rómába költözött s ott Szent Péter templomában magyar gyóntatókép működött. 1520-ban onnan emeltet egy oltárt gyulafehérvári kápolnájában (a melyről szóló hártya oklevél a M. T. Akadémia levéltárában van). Ott is halt meg Rómában az 1523-ban dühöngött pestisben. Hamvai ott nyugosznak a San Stephanol rotondo egyházban, mely hajdan a mellette levő klastrommal együtt a *magyar pálosoké* volt. Díszes sírkövén domborműben látzanak nemes vonásai, a feje alatti párnán két oldalán hármias nyilat tartó kezes czímerével, körül és lábai alatt latin epitaphiummal, melyben meg van írva, hogy ott fekszik „*Joannes Lazo*, archidiaconus Transylvanensis, Pannonus, penitentiarius apostolicus“ s tovább (latinul) ez, hogy „vándor, ha látod, hogy azt, ki a Dunánál született, római föld takarja, ne csodálkozz rajta, mert Róma mindnyájunk hazája“.

Bunyitayé az érdem, hogy ez erdélyi főpap és humanista emléket felújította s gy.-fehérvári alkotását a feledés homályából kiemelte. Ez munkájának legkimagaslóbb része.

De van a jeles munkának egy pontja, melyre nézve némi kiegészítő megjegyzéseink vannak. Azt mondja ugyanis (a 6. lapon): „Mellesleg még megemlítjük, hogy Hunyadi László (a gy. fehérvári templomban lévő) sarkophagjának előrészen egy szintén kőbevésett címmer paizs áll. A paizs mezejének főalakja egy jobbra nyúló medvetalp, melyen keresztül egyenesen álló dárda hegye fúródik; a dárda hegyétől jobbra F. C. (G?), balra pedig A. K. betűk állanak. . . Nem bizonyos, hogy melyik családnak címere? (Kendi címér?). Annyi kétségtelen, hogy nem Hunyadi címér és így méltán kelthető egyik érdemes írónkban (P. Szathmáry K.) azon aggodalmat, hogy a sarkophag, melyen áll, talán nem is Hunyadi Lászlóé?”

Abban teljesen igaza van Bunyitainak, hogy a kérdéses (medvetalpas) címér „kövének úgy minősége, mint kidolgozása tökéletesen elűt az egész sarkophagtól s inkább a sokkal későbbi Zápolyai — síremlék korába illik. Az bizonyos, hogy Hunyadi László sarkophagjára csak utólag került.”

Bizonyára utólag került. Valószínű, hogy azután, miután Mihály oláh vajda Miriszlónál szétvert hadai (1600) feldúlták és kirabolták a gy.-fehérvári templomot s a hős Hunyadi János sírját is feltörvén, buzogányát is elrabolták (a miről egykorú források alapján Bethlen Farkas bőven ír). Ekkor törhették fel a Hunyadi László sarkophagját s a többieket, köztük a Kendyekét is. Később tákolták aztán tévesen együvé a nem összetartozó darabokat. Így került a Hunyadi László sarkophagjára a Kendy-címér.

Mert hogy az a Kendy család címere, azt én már 1886-ban megállapítottam a „Gróf Haller család nemzetség-könyvéről“ írt értekezésemben (ld. Turul 1886. évf. 8—9. l.) két más hasonló címér alapján, mely az említett nemzetség-könyvben lefestve látható, mint a Kendy Judit és Krisztina (K. Sándor leánya) címerei. (Ld. Turul u. ott 9. l.) Épen ilyen medvetalpas címér van a maros-vécsi várkastélyban egy ajtó felett 1554 ből: a Kendy Ferenczé. Vécs ugyanis a Kendy Ferencz vajdáé volt akkor (most br. Kemény Kálmán v. b. t. t. Maros-Tordamegye főispánjáé, a ki azt részben restauráltatta).

De melyik Kendy-é lehetett a Hunyadi László sarkophagján lévő címér? Több Kendy szerepelt a XVI. százévben Erdély történetében. Kendy *Ferencz* vajdája volt Erdélynek Izabella és János Zsigmond Lengyelországba kimenetele után (1553—56.); *Sándor* (Alexander) első tanácsosa a Báthoryaknak, a kit Báthory Zsigmond 1594-iki politikai gyilkossága alkalmával Kolozsvárt lefejeztetett, Kendy *Gaborral* együtt, s ugyanakkor Kendy *Ferenczet* Gyaluvárában megfojtatta. Az *F. G. A. K.* tehát a Kendy-címérral minden valószínűség szerint *Franciscus*, *Gabriel*, *Alexander Kendy*“-t, az 1594-iki politikai gyilkosság áldozatainak neveit jelenti.

Azt sem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, hogy B. V. a Zápolyaiak

családnevének *Szapolyai*-nak írását a „leghibásabb“-nak mondja. Igaza van, hogy a Zapolya helynévtől származik, melynek első szótagja szláv praepositio. De B. V. feledi, hogy már az egykorú Heltai Gáspár *Szapolyainak* írja őt, *magyirosan!* Bizonyára úgy is mondták, ha ő nem is írja magát úgy (mint a hogy a Szabó nevet is Zabo-nak írták a XVI. évszázban; de azért Szabónak mondták; vagy a hogy a szent zent-nek írták). Miért ne írhatnók tehát mi is magyarosan a Szapolyai nevet manapság, ha már a szász-magyar Heltai a XVI. évszáz közepén is úgy írta?!

Ezek természetesen nem csökkentik B. V. érdemét, a ki Gyulafehérvár székesegyházának, e „királyi műnek“ történetét egy szép fejezettel gazdagította.

Szádeczky Lajos.

Bosnya oklevéltára.

Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica, cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752. Collegit et digessit P. Eusebius Fermentzin. Edidit Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium. (A „Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium“ XXIII. kötet. Zágráb, 1892. 8-rét, VI. és 613. lap, ára 5 frt.)

Érdemes munkát végzett tisztelt hazánkfia: Fermentzin Özséb ferenczrendi atya s a zágrábi akadémia levelezője, midőn Bosnya történetét mintegy 925-től 1752-ig, részint regestákban, részint credeti okiratokban, kellő szorgalommal és szakértelemmel, összeállította. Műve 1520 számból áll, közölük 1211 regeszta, 309 pedig teljes szövegű okirat, melyek legnagyobb részint itt látnak legelőbb nyomdafestéket.

Mondhatuók t. Özséb atya a világ minden végéről szorgalmas méheként gyűjtötte össze okleveleit; legtöbbet mégis Rómából kapott, hol az egy Propaganda százhusz darabnál többet szolgáltatott, ide nem értve azokat, melyekkel a Vatikánban székelő különböző intézetek, valamint a congregatio Brevium, a „Vittorio Emanuele“, a Barberini-félesat. levéltárak kedveskedtek. A zágrábi Akadémia szintén nem kevés anyagot kölcsönzött, míg a szent-ferenczi konventek leveles házai, a budai, gyöngyösi (18 db), kolozsvári, nápolyi, pozsegai, ragusai, trsati, vukovári, zárai s a többi ugyancsak igen fontos okleveleket adtak.

Kezdetben ugyan csöppennek csupán és csurrannak a történeti adatok Bosnyaország története számára; így a X. századból csak egy, a XI-ből hat, a XII-ből husz, a XIII-ből hetvenkét, a XIV. századból azonban negyedfélszáz regeszta áll rendelkezésünkre, — igaz — régi ösmerősök szinte valamennyi, de így egybeillesztve szívesen látott vendégek, mert igen könnyítik az áttekintést és az ítéletképzést.

A ki végig tekinti e regesztákat, annak — például — kétsége nem lehet, ha volt is eddig, hogy Kotromanić István bosnya bán a ázrai fölkelés alkalmával csakugyan árulója volt Nagy Lajos királynak,

nyúlt. Miután 1358-ban, — miként azt ezen évi július 7-én Gál eszperes Kanizsai István zágrábi püspöknek újságotla, (Arkiv, II. 35.) — Lajos király és a bosnya bán közt a béke és egyetértés helyre állott, és a bán átengedte az ifjabb Erzsébet királyasszonynak (mint atyai örökét) Humot vagyis Halmát, sőt Czuzi János, mint halmi helytartó 1358 október 6-án előfordul, (*Anjouk dipl. Eml.* II. 524.); nagy valószínűséggel bírt, hogy Lajos király 1363-i hadát Tvardtkó segítségére ültette lóra.

Azonban a közölt oklevélből, melyben Tvardtkó magát *hlumi úrnak* czímezi, kitűnik, hogy az 1358-iki szerződést megszegte; e miatt izent tehát Nagy Lajos háborút. Másrészt azért érdemel figyelmet a közölt oklevél, minthogy a hadjárat színterét meghatározza. Azt ugyan mi magyar történetírók tudtuk, hogy Lajos király Szokol megvétele tüzte hadjárata egyik főadatául, mert egyik-másik levelét „in castro prope Zakul“ keltezi; da Szokol tudunkra három is volt. Most azonban biztosan értesülünk, hogy Lajos király Plieva-ba jött Szokol alá, tehát a felső Bosnyában, a Plieva forrása közelében fekvő Szokolt (ma: Szokoláczt) kell értenünk.

Némi nehézséget okoz az oklevél keltének évszáma, minthogy Asbóth tanár úr szerint az évszám utolsó betűje *gamma*, a mi hármatot jelent, tehát az egész évszám 1363; de — teszi hozzá — ez sajtóhiba is lehet, mert a tudós Rački háromszor is 1366-nak írja az évszámot, és Tvardtkó uralkodásának tizenharmadik éve nem is lehet más, mint 1366.

Ehhez ugyan nem szólhatunk; de annyi kétségtelen, hogy a szóban levő hadjárat nem 1360-ban, mint Klaić Bosnyaország történetében állítja, nem is 1366-ban, mint a közölt oklevél után következtethetnők, hanem 1363-ban történt meg. Okaink, melyek állításainkat indokolják, a következők: Nagy Lajos két levelét ismerjük 1363-ból, melyek július 8-án és 10-én Szokol vára alatt keltek, míg 1366-ban ugyanezen idő alatt Nagy Lajos Csanádon, Gyulafehérvárt és Lippán tartózkodék (*Ráth*, A magyar kir. tartózkodási helyei); ez egyik okunk. A másik pedig imez: Küküllei János, Lajos király életírója reánk hagyta, hogy a nevezett király Kont Miklós nádort és Frankói Miklós esztergomi érseket Bosnya ellen küldötte. A sereg Uszorába tört és Szrebarniket ostromolta, de meg nem vette.

Ezen hadjárat alkalmával történt, hogy az érsek és királyi kanczellár sátrából a királyi, nyilván nemes fémből készült pecsétnyomókat azok, kiknek őrizetére az érsek bízta volt, ellopták, és mint utóbb rájöttek, Beszterczén valamely ötvösnek eladták. A király mint az életíró megjegyzi, ezzel nem törődött, hanem új pecsétnyomókat készíttetett, azokat ismét az érsekre bízta, hogy vele az elorzott pecsét alatt kiadott okiratokat is újból megerősítse, mint ez számos okiraton mind e napig előfordul. Küküllei János hitelességét tehát nemcsak az

emeli, hogy a mondott érsek vicariusus volt, „in spiritualibus et temporalibus“, hanem a sok újabb megerősítést nyert oklevél E megerősítések rá vannak vezetve okiratokra, melyek nemcsak 1360. augusztus 26-án, 1361 deczember 1-én, hanem 1363 május 4-én is keltek. (Hazai Okmt. II., 109—113. V. 137. *Fejér D.* IX/III. 399.) Mi kétségtelen jele annak, hogy 1363. május 4-én a régi pecsét még megvolt; tehát a hadjárat előbbre, s így 1360-ra mint Klajc akarja, nem tehető. De végre ismerjük e hadba szállás residenttiáját is, melyet 1363 augusztus 27-ik napján hirdettek. (*Knauz*, Kortan, 260: residentia regalis exercitus versus Bozna moti et ad octavas b. regis Stephani proclamata).

Többire, minthogy kissé hosszasan foglalkoztunk e XIV. századi érdekes kérdéssel, ismételve is elismerésünket fejezhetjük ki t. Özséb atyának. Műve nemcsak nélkülözhetetlen lesz mindazoknak, kik Bosnyaország vagy a Szent-Ferencz nagyérdemű rendje történetét megírni szándékoznak, de kedvesen látott segédkönyvek is, mert használatát a nem kis gondal szerkesztett Index is tetemesen megkönnyebíti.

Pör Antal.

Kassai Gusztáv Plátó-tanúlmánya.

Γουστάβος Κασσάδος: Πλατωνικά ζητήματα. Κεφάλαιον πρῶτον. A budapesti V. ker. kir. kath. főgymn. értesítője az 1892—93-diki iskolai évről. 1—8 U.

Mivel Kassai Gusztáv nyolcz lapra terjedő értekezése első közleményét képezi plátói tanúlmányainak, értekezéséről tárgy tekintetében végleges ítéletet nem mondhatok, hanem csak azt akarom kiemelni, hogy K. ezen első közleményben arra az eredményre jut, hogy Plátó összes műveinek fenmaradása bizonyosnak mondható. Az értekezés nyelvéről azonban már ezen közlemény alapján is határozott ítéletet formálhatok. Be kell azonban vallanom, hogy az első lap olvasásánál még kétségben voltam az iránt, minő nyelven írottak tekintsem K. értekezését. Mert kezdetben azt a benyomást tette reám, hogy attikai nyelven van írva, de néhány újjörög alak előfordulása csakhamar meggyőzött arról, hogy a dolgozat a mai görögök irodalmi nyelvén, az úgynevezett καθαρεύουσα-n írottak akar tekintetni, hogy tehát nyelvezetét ezen az alapon kell megítélnem.

Tudjuk, hogy a mai irodalmi görög nyelv az attikainak leszár-mazottja, és hogy megalkotása első sorban Koræesnek köszönhető, ki feladatát oly módon oldotta meg, hogy az attikainak tovább fejlődését képező korabeli egyházi és iskolai nyelvbe beleolvasztotta a beszélt nyelv főbb elemeit. Koræes óta a καθαρεύουσα, mint minden más élő irodalmi nyelv, bizonyos változásokon ment keresztül. Kezdetben köze-

lebb állott az attikaihoz, és később még jobban megközelítette azt, a mikor t. i. a szabadság kivívása után az iskolákban behatóbban tanított ógörög nyelvnek, különösen az attikainak hatását ki nem kerülhette. Másrészt azonban a függetlenségnek kivívása után a művelődés mindeddig nem lehetett olyan általánossá Görögországban, hogy a *καθαρεύουσα* az összes műveltebb osztályú görögöségnek beszélt nyelvénél válhatott volna, hanem kifejlődött a szóbeli érintkezés általános organumaként egy új köznyelv, egy új *κοινή διάλεκτος*, a *δημιώτης* vagy *πολιτική γλώσσα*, a mennyiben t. i. leginkább a művelődés központjaiban, a városokban van elterjedve. A *πολιτική* és a *καθαρεύουσα* folytonos kölcsönhatással vannak egymásra: a *καθαρεύουσα* mindinkább nemesíti és lehetővé teszi az irodalom számára a *πολιτική*-t, mely utóbbi viszont a szóbeli érintkezés szempontjából teszi életre képesebbé a *καθαρεύουσα*-t, s így csak idő kérdése, hogy a két nyelv a *καθαρεύουσα* alapján mint az irodalom és a szóbeli érintkezés általános organuma, mint *πολιτική καθαρεύουσα*, egyéb mívelt európai nemzetek nyelvének példájára egy nyelvvel olvadjon. Ennek a folytonos kölcsönhatásnak az eredménye, hogy ma már a *καθαρεύουσα* távolabb áll az attikaitól, mint azelőtt, és hogy úgörgög atticisták csak kivételképen találhatók itt-ott a tudósok között. Ezzel szemben azonban az úgörgög nyelvkönyvek hamisan felfogott patriotismusból indulva ki, nem tűntetik fel hűen a mai nyelvállapotot, a mennyiben a *καθαρεύουσα*-t egy-két alak kivételével úgy szólva azonosnak hirdetik az attikaival. Tagadhatatlan, hogy a *καθαρεύουσα* még ma is attikai alapon áll — és biztosra vehető, hogy mint *πολιτική καθαρεύουσα* se fog attól nagyon eltávolodni — de minden azonos alappal bíró volta daczára is megvan a maga, az attikaitól hátrahozottan különböző nyelvtana, szókinése és phraseologiaja: és éppen a két nyelvnek ezen hasonló és mégis különböző volta teszi nehézzé, hogy valaki helyesen írja a *καθαρεύουσα*-t. Abból pedig, hogy az úgörgög nyelvkönyvek részint, mint említettük, bizonyos álpatriotismus, részint tökéletlen voltuk folytán több tekintetben hamisan és hiányosan tűntetik fel a mai nyelvállapotot, természetesen következnek, hogy a *καθαρεύουσα* csak az irodalom, nevezetesen a próza-irodalom tanulmányozása alapján ismerhető meg tökéletesen.

Szükségesnek találtam ezeket előrebocsátani, nehogy a következőkben teendő megjegyzéseim félreértessenek. Ha t. i. K. értekezését a főntebb röviden előadott tények ismerete alapján ítéljük meg, mindezek előtt azt látjuk hogy stílusa úgy a nyelvtan, mint a szóhasználat és phraseologia tekintetében inkább attikai, mint *καθαρεύουσα*.

Ebben a tekintetben, nem akarván bírálatunkat hosszúra nyújtani, csak néhány tény kiemelésére szorítkozunk. Így pl. a névelős főnév mellett álló birtokos és pusztán vagy függő részekkel bíró melléknévi jelzőnek lépteny nyomon előforduló szörendje nem olyan a *καθαρεύουσα*-ban, mint az attikaiban, úgy annyira, hogy már magában véve ez a szörend is határozott különbséget teremt a két nyelv között, és K. mégis rendszerint az attikai szórendet hasz-

talán K. azt akarná mondani — a mit nem hiszek — hogy: „föltételezett“ nyilatkozatok, akkor is ὅπολα μὲν pass aoristusának participiumát (ὅπολα φθίνων) kellett volna használnia. — 4,30-ban nem τὸ ἐλλείπον, hanem ἢ ἐλλείψις τῶν . . . συγγραμμάτων. A καθήκει εἰς τὴν τοῦ Τιβερίου ἡλικίαν-nal (5,21—22) azt akarja mondani, hogy: Tiberius korába „tartozik“, de akkor ἀνάκειτ' kellett volna írni, mert az ὑπεδὸργον καθήκει nem használatos (csak a főnévi καθήκειν, τὸ, kötelesség), és az ὀργονban való jelentése: elérni valahová, megilletni. — Nem μὴ συνετάκτο συγγραμματα . . . καὶ μὴ ἐλάμβανον βιβλία stb. (5,25—27), hanem μὴ πως σ. σ. . . καὶ ἐ β. — Nem ἐνδέχθη (6,7), mert ez ige csak ἐνδέχεται alakban használatos (értelme: lehetséges, hihető, pl. ὅσον ἐνδέχεται, a mennyire lehetséges, hihető), hanem ἐδέχθη, ἀπεδέχθη, παρεδέχθη, ἐστοχάσθη, az az: elfogadtatott az a nézet, azt következtették. — A plur. neutr. alany mellett az igei állítmány csak az ὀργονban áll egyesben, de az ὑπεδὸργονban többesben, tehát nem ἃ παραδέχεται (6,13) hanem ἃ παραδέχονται. — Ὁ Ζελλῆρος . . . δοξάζει (7,17) az jelenti, hogy: Zeller „dicsóíti, magasztalja,“ mert δοξάζω csak az ὀργονban jelenti: vélni, gyanítani, hinn; K. ez utóbbi értelmet akarta kifejezni, de akkor νομίζε-^t kellett volna írnia — Τοῦτο ὅμως ἀναγνωσκόμεν (illetéleg ἀναγνωσκῶμεν, ha általában néve helyesen volna e szó itt használva) ὅς ἀποδεδειγμένον-nak (8,20—21) értelme: ezt mindazonáltal olvassuk, mint bebizonyított tényt; pedig K. azt akarja mondani, hogy „elismerjük,“ tehát ἀναγνωρίζωμεν vagy ὁμολογοῦμεν. Ἀναγνωρίζω az ὀργονban jelenti azt, hogy: elismerek és ἀναγνωρίζω ὀργον ἔρτε: felismerek. — Ἄδυναται τοῦτου τοῦ διαλόγου νὰ κατασταθῇ συγγραφῆς ὁ Πλάτων (8,21) ezt akarja mondani: lehetetlen ezen dialogus szerzőjének Plátót mondani; ámde ἄδυνατὸν jelentése: nem vagyok képes, gyöngykelkedem, tehát képtelenség az ἄδυναται νὰ κατασταθῇ kifejezés is, e h : εἶνε ἄδύνατον vagy δὲν εἶνε δυνατόν νὰ κατασταθῇ. — Végül megjegyzem, hogy érthetetlen a következő constructio: μὴ πως ἐπιτυγχάνει τις ἐν τῶ τῶν πλατωνικῶν συγγραμμάτων συμπλέγματι καὶ τοιοῦτοις διαλόγοις (4,35—36); K. talán azt akarja írni, hogy μὴ πως ἐπιτυγχάνουσι τινες ἐ. τ. τ. π. σ. σ. καὶ τοιοῦτοι διάλογοι.

Pecz Vilmos.

Különfélék.

Történelmi tanulmányút Kolozsvártól — Vajda-Hunyadig.

A kolozsvári egyetemen a magyar történelem (a Hunyadiak kora) hallgatói közül 15-en nov. 2-án tanulmányútra indultak tanáruk *Szédeczky* Lajos vezetése alatt, hogy megtekintsék a Hunyadiak erdélyi emlékeit s az útkjeba eső egyéb tört. nevezetességeket. Nov. 3-án reggel Vajda-Hunyadra érkeztek (Piskire eléjük jöven és hozzájuk csatlakozván *Boga* Károly Hunyadmegye s. tanfelügyelője és *Mailand* Gyula vm. számvevő.)

V.-Hunyadon a kora reggeli idő daczára a város intelligentiája a vasútnál várta a társaságot (név szerint *Danila* György polgármester, *Schalát* József m. kir. bányatanácsos vasgyár-igazgató, *Allender* Henrik m. kir. főmérnök, *Tammenberg* Géza mérnök, *Pietsch* Sándor h.

főszolgabíró, dr. *Szilágyi* János városi orvos). A vasgyár megtekintése után Hunyadi János páratlan műremek lovagvárát nézte meg órák hosszában át a társaság, megállapítván, hogy a restaurált lovagterem felett az emeleti teremben köröskörül a magyar királyok képsorozata volt az a fresco füzér, melyből most már csak egyes elmosódott részletek, s csonka feliratok látszanak; közepén V.-Hunyad várának régi képe, még most is eléggé tisztán kivethető. A restaurálás folytatásánál ez mindenestre figyelembe veendő.

V.-Hunyadról még u. a. nap d. u. *Piskibe* ment vissza a társaság s *Baldzs* Árpád állomásfőnök kalauzolása mellett felment a honvéd-emlékhez, mely az 1849 febr. 9-én vívott győzelmes csatát és Bém apó dicsőségét hirdeti. A granit piramis felirata *kelet felé* ez: „A piski-hídnél 1849-ik évi február 9-én vívott győzelmes csata és ott elhullott dicső honvédek emlékére a nemzet kegyeletes közadakozásából, a Hunyadmegyei Honvéd Egyesület támogatása mellett emelte Piski-telep lakossága MDCCCLXXX.“ *Az északi oldalon*: „E dombról dönté el Bém apó a csatát azon emlékezetes kijelentése után „Ist die Brücke verloren — ist Siebenbürgen verloren!“ — *Nyugat felé*:

„Vérzettek és elhulltak ők
De győzedelmesen;
Tettök sugára átragyog
Időn s enyészeten —“.

A déli oldalon: cserfakoszorú, bronzból.

A csatátér áttekintése után a lelkes ifjúság a Szózatot és Hymnust élénkelve vált meg a dicső emlékü helytől, hogy folytassa útját Déva felé.

Déván a vasútnál díszes közönség várta a kiránduló társaságot. Ott volt a város polgármestere *Issekutz* Antal, főkapitánya *Géber* Antal, *Kún* Róbert a H. m. Tört. és Rég. Társulat titkára, *Majlánd* Oszkár, *Tóth* Ferencz tanárok stb. — Onnan egyenesen a Hunyadi János építette, most ref. templom megtekintésére indult a társaság, *Réthy* Lajos tanfelügyelő szíves műértő kalauzolása mellett. A kedélyes közcsoportban a város és vidék intelligentiája még nagyobb számmal csatlakozott a társasághoz, köztük: báró *Jósika* Lajos (Branyicskáról), *Téglás* Gábor főrealiskolai igazgató, *Sándor* József közjegyző, *László* Zsigmond, *Imets* Ignác ügyvéd, *Kolumbán* Samu képezdei tanár, *Szentirmay* Alajos mérnök stb. stb.

Másnap nov. 4-én kora reggel a Bethlen Gábor „*magna curiája*“ majd a vár megtekintése s az onnan kínálkozó gyönyörű kilátás élvezése következtetett s a vármegyeháza, a főrealiskola megnézése után sietni kellett a vonathoz, hol a társasághoz, *Imets* Ignác ügyvéd és *Hindy* Árpád a „Kolozsvár“ szerkesztője csatlakozott.

A kenyérmezei csatátér, Báthory és Kinizsi 1479 okt. 13. győzelmes harcának színhelye, s az alkenyéri pályaudvaron a Hunyadme-

gyei Tört. Társulat által emelt emlékoszlop megtekintése volt a legközelebbi programmpont, a mely után a vonatról az *alvinczi kastélyt*, Martinuzzi Fráter György lakóhelyét, a hol 1551-ben meggyilkoltatott, nézte meg a társaság.

Gyulafehérvárt a vasútnál *Imcs* F. Jákó kanonok és történetíró *Roska* Bálint főkapitány, *Cserni* Béla az Alsófehérmegyei Régészeti Múzeum őre, *Kórody* Péter a Társulat titkára, *Zlamál* Agost tanár és *Németh* Gyula káplán fogadták és kalauzolták a társaságot, a mely sietett a várba, Erdély történetének gazdag emlékü Pantheonába fel. Ott a Batthyaneum csillagvizsgáló tornyából *Veszely* Károly szebeni prépost, borbándi plébános mutogatta meg a *szentimrei csatát* és magyarázta a csata lefolyását, a hol Hunyadi János 1442-ben (márcz. 18.) előbb csatát veszített, midőn *Lépes* György püspök is elesett, majd két hét múlva épen húsvét napján (apr. 1.) fényes győzelmet aratott Medzid bég és 80,000 főnyi serege felett, a hol *Kemény* Simon hőiesen feláldozta magát a hazáért. A műremek székesegyház történeti emlékeit és műkincseit az nap gyertyavilág mellett, másnap aztán (a vasárnapi szentmisén és épen szent Imre ünnepén is résztvéve) ragyogó napfény mellett nézte meg nagy érdeklődéssel a lelkes ifjú csapat. A három Hunyadi (a két János és László), Izabella királyné és János Zsigmond sarkophágjai, II. Rákóczy György síremléke, a templom belső és külső építészeti emlékei, az egyházi felszerelések (köztük Báthory András bíbornok fejedelem misemondó ruhái és a gazdag kelyhek) órákig lekötötték az ifjú történészek figyelmét. A püspöki (régén fejedelmi) palota, a fejedelmi kancellária, Báthory Boldizsár és Kovacsóczy Farkas kancellár házai szintén sok tanúlással gazdagították ismereteiket Erdély történetéből, míg a gazdag Alsófehérmegyei Régészeti Múzeum Apulum római történeti emlékeivel gyönyörködtettek *Cserni* Béla múzeumőr tudós magyarázatai mellett.

Itteni tanulmányaik egyik eredménye, hogy megállapították, hogy a Hunyadi László sarkophágján lévő idegen (később belefalazott) csizmer a Kendy családé s a rajta lévő eddig megfejtetlen *F. G. A. K.* betűk Kendy Ferencz, Gábor és Sándort jelentik, a kiket Báthori Zsigmond 1594-ben megöletett.

Fehérvárról nov. 5-én délben elindulva, útközben, *Veszely* Károly prépost-plébános úr társaságában megtekintettük a *szentimrei* török zsákmányból Hunyadi János által épített *szentimrei, tövisi* templomokat és az *orbói* romjait. Enyeden át, a hol — bár egy küldöttség jött eléjük Fehérvárra, *Horváth* Miklós vm. főszámvevő és *Varró* László dr. — az idő rövidsége mellett ki nem szállhatván, útját folytatta a társaság visszafelé, Enyedtől *Gáspár* János vm. aljegyző kalauzolása és sokoldalú helyismereti magyarázatai mellett.

A program utolsó pontja a *miriszlai csatát* megszemlélése volt, mely hadtörténeti szempontból kiválóan érdekes és tanulságos,

nem kevésbé politikai történeti tekintetben is; ott az 1600 sept. 18. győzelmes csatával törvén meg Erdély fölkelő nemessége Básta segélyével Mihály havaseli vajda egyéves zsarnok uralmát, fényes hadászati művelettel csalván ki erős hadállásából a miriszló-décsei mezőre a vitézségében elbizakodott zsarnokot, a hol aztán tönkretették zsoldoshadait.

A tanúlságos és élvezetes tanulmányút, Kolozvára visszaérvén, negyednap nov. 5-én este végződött be A szemléltető oktatás, hazánk története kegyeletes emlékeinek, régi dicsőségünk színhelyeinek látása bizonyára mély és maradandó nyomokat hagyott a szép és nemes íránt fogékony ifjú szívekben.

ys.

Középköztetés Oláhországban.

Az oláh közoktatásügyi ministerium mult nyár eleén ajdta ki a statisztikai hivatal szerkesztette kimutatásait az elemi és közép oktatás állapotáról az 1889—92 években. Ezekből kivesszük a következő érdekes adatokat:

Oláhországnak van mindössze 35 középiskolája: 10 class. lyceuma; 17 gymnasiuma, 1 real lyceuma. 11 real gymnasiuma, 5 paedagogiuma, 8 orthodox (görög-keleti) papnöveldéje és 1 mohamedan papnöveldéje.

1889—90-ben beiratkozott a nevezett középiskolákba 8870 tanuló; vizsgálatra állott 7852; bizonyítványt kapott 4943.

1890—91-ben beiratkozott 9794; vizsgálatra állott 8502; és bizonyítványt kapott 4975.

1891—92-ben beiratkozott 10317; vizsgálatra állott 6395, bizonyítványt kapott 6394.

Összehasonlítva ez adatokat az utóbbi tizenhat év (1872—1888 adataival), konstatálja a statisztikai hivatal, hogy a növendékek száma 3036-tal (7281-ről 10317-re) növekedett.

Felekezeti tekintetében következőleg oszoltak meg a növendékek: 1889—90-ben az orthodox tanulók száma 6665 (84·5%); a görög nem-egyesülteké 1223 (15·5); az izraelitáké 931 (11·8%); a catholikusoké 175 (2·5%); más felekezetüké 117 (1·5%).

1890—91-ben orthodoxok 7514 (84·5%); görög nem-egyesültek 1285 (14·5%); izraeliták 969 (11%); catholikusok 175 (2·4%); más felekezetük 115 (1·4%).

1891—92-ben: orthodoxok 7898 (84·1%); görög nem-egyesültek 1482 (15·9%); izraeliták 1133 (12·1%); catholikusok 190 (2%); más felekezetük 159 (1·8%).

Kitetszik e számokból, hogy az izraeliták száma 1 $\frac{1}{2}$ -al nőtt, holott a más felekezetbeli tanulók száma észrevehetően egy helyt áll. Az is megjegyzendő, hogy e számok csak a lyceumok és gymnasiumok népességre szólnak, és sem a papnöveldék, sem a paedagogiumok tanulóit nem foglalják magukban.

Azt is megtudjuk a jelentés kimutatásaiból, hogy mennyit költ az állam fejenként a növendékekre :

1) A class. lyc.-ban	1889—90-ben	került az államnak egy tanuló	142 frt 20 krba
" " "	1890—91-ben	" " " " " "	146 " 60 "
" " "	1891—92-ben	" " " " " "	146 " 70 "
2) A gymnasiumban	1889—90-ben	. . .	125 frt — krba.
" " "	1890—91-ben	. . .	114 " 60 "
" " "	1891—92-ben	. . .	119 " 70 "
3) A realgymnasiumban	1889—90-ben	. . .	113 " — "
" " "	1890—91-ben	. . .	109 " — "
" " "	1891—92-ben	. . .	110 " — "

Közép számban tehát 1891—92-ben került egy középiskolás növendék az államnak 125 frt 50 krba. (Franciaországban átlag 110 frba azaz 55 frtba kerül az államnak egy középiskolai tanuló.

A középiskolai tanártestület 802 tagból állott; t. i.:

A lyceumokban	volt	191	rendes tanár	és	76	helyettes; összesen	267.
A gymnasiumokban	"	117	"	"	73	"	190.
A real-lyceumokban	"	10	"	"	7	"	17.
A real-gymnasiumokban	"	36	"	"	66	"	102.
∇ paedagogiumokban	"	69	"	"	69	"	138.
Az orth. papnöveldékben	"	59	"	"	27	"	86.
A muzulman papnöveldében	"	—	"	"	2	"	2.
Összesen . .		482	"	"	320	"	802.

F. L.

Positivismus és socialismus.

A positivismus voltaképpen bölcséleti irány volna; de követői lassanként valóságos vallásfelekezetté alakították át. A positivisták is megülik minden évben (szept. 6-án) alapítójuk (Comte Ágost) halála évfordulóját, s a szertartásos ünnep végén lakomát rendeznek, és lelkesítő beszédek tartanak. Párisban, mint a felekezet székhelyén, a Comte házában szokták megtartani az ünnepélyeket. Az idén e hóban megtartott gyűlés alkalmával Laffitte Péter elnökölt, a Collège de Franceban a történelem tanára, s egyszersmind a *Rèvue occidentale* szerkesztője.

Laffitte szerint a positivismus bölcséleti rendszer, de egyszersmind vallás, politika és moral. Mint vallásnak megvan a cultusa, és megvannak a sacramentumai. Cultusa abban áll, hogy a társas élet különböző arculatát megszabott szertartásokkal eszményítik. Vannak dogmatikus ünnepeik, mint pl. a Haza ünnepe; történelmi ünnepeik, minők Archimedes, Julius Caesar, Szent Pál, Shakespeare stb. ünnepe. I. Napoleont megvetik a positivisták.

Sacramentumaik száma kilencz: a praesentatio, initiatio, admissio, destinatio, a házasság, az érettség, a nyugalomba menés, és a bekebelezés (incorporatio). Ezeknek a leírása hosszú és bonyolult dolog lenne.

Legyen elég megemlíteni, hogy a positivismus ellensége a házassági elválásnak, s hogy pl. a *destinatio* sacramentumának ezéjja felmutatn jellemét az összes társas, működéseknek, még a magánosokénak is.

Abban a beszédben melyet a közelebről lefolyt ünnepélyen Lafitte tartott, szónok különösen méltatta a socialismust; kimutatta, hogy a socialismusnak megvolt átmenetileg a haszna; de jövőben veszedelmes, mert nem állítja fel a socialis problémát sem a maga bonyolultságában, sem realitásában. Különben is úgy látja, hogy a socialismus minden látszat ellenére is, legalább Franciaországban, hanyatlóban van. S látszólagos hatalmát főként ellenőrzői gyöngeségének köszönheti. Szónok úgy gondolja, hogy a proletariatusban lassanként egy hatalmas conservatív párt kezd alakulni, mely a vagyon és a munka problémáját nem választja el a szellemi és erkölcsi megújhdás problémától, mert nélkülök minden megoldás lehetetlen. Ritkán is fordult elő a történelemben oly aránytalanság, a problema nagysága és a megoldások elégtelensége, mondhatni gyermekes volta között.

A positivisták száma körülbelöl öt-hatszázra megy; kiknek mintegy fele francia. A felekezet többi hívei elszörtan élnek, Belgiumban, Angolországban, Svédországban és másutt. Az idei gyűlés alkalmával sok üdvözlő táviratot küldtek a hívek.

F. L.

— **A Magyar Könyv-Szemle** új folyamát indítja meg a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára. A folyóirat 1876-ban, *Fraknoi* Vilmos könyvtárnoksága alatt keletkezve, 18 éven keresztül 16 terjedelmes kötetben szolgálta a hazai tudományosságot. Közleményei a bibliografiai és könyvtartan általános kérdésein kívül egyaránt felölelték a régibb magyarországi bibliografia körét és a modern könyvészet nevezetesebb vívmányait. A folyóirat új folyama szerkesztését a vallás- és közoktatásügyi miniszterium megbízásából ideiglenesen Schönherr Gyula dr. múzeumi assistens vette át. Első sorban a múzeumi könyvtár érdekeinek szolgálatára levén hivatva, ismertetni fogja a könyvtár, a kézirat- és levéltárnak állagát; folytatni fogja a hazai és külföldi könyv- és levéltárak ismertetését, kiváló figyelmet fordítva ezek magyar vonatkozású anyagának felkutatására és közzétételére; ismerteti a hazai és külföldi bibliografiai irodalom termékeit s figyelemmel kíséri a külföldi irodalom hazánkra vonatkozó kiadványait. Az új folyam első kötete 24 ívnyi terjedelemben, több műmelléklettel, egy darabban fog még ez év lefolyása előtt megjelenni. A következő évfolyamok évnegyedes füzetekben, évenként márczius, június, szeptember és deczember hónapokban kerülnek ki a sajtó alól. Előfizetési ára évenként 3 frt. A megrendeléseket és az előfizetési pénzeket a Magyar Nemzeti Múzeum pénztári hivatala fogadja el; a folyóirat szellemi részét érdeklő közlemények a szerkesztő címére, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába küldendők.

Folyóiratok.

A Hadtörténelmi Közlemények, a mely Rónai *Horváth* Jenő honvéd őrnagy, a M. T. Akadémia hadtört. biz. előadója kitűnően szakavatott és ügybuzgó szerkesztésében kéthavonként jelenik meg. a magyar hadtörténelem eddigelő nagyon felületesen művelt mozzanatainak szakszerű ismertetését, tanulmányait közli. Hat évfolyama alatt egész hadtörténelmi iskolát teremtett. Az oct. folyamán megjelent füzet első cikke: „A miriszlai ütközet, az erdélyiek, Básta és Mihály vajda közt“ *Szádeczky* Lajostól. A miriszlai ütközet nagyfotosságú Erdély történetében, mert ott törték meg az erdélyi felkelő hadak Básta kassai kapitány segélyével Mihály oláh vajda zsarnok uralmát Erdély felett. Hadászatiilag is igen érdekes az ütközet, főkép miután egy egykorú (a csatában részt vett) olasz tiszt leírta hadászatiilag. a kinek munkájából a csata terve is közölve van, a Mihály vajda arcképével együtt. *Koncz* József közleménye „Adatok a bujdosó magyarok küzdelmeihez“ a gr. Telekics m.-vásárhelyi levéltárból azokat a leveleket közli, melyek az Akadémia kiadásából kimaradtak, 1672—1678-ból *Bárczay* Oszkár „Két hadi esemény a XIII. évszázadból“ cz. a. a muhi csata és morvamezei ütközet hadászati tanulságairól értekezik. *Szepesi* G. Zrinyi iratokat közöl a bécsi cs. és k. hadi levéltárból 1603-ból, melyek VI. Zrinyi Miklóstól, a szigetvári hős unokájától és a költő-hadvezér nagybátyjától származnak s Muraköz védelmére vonatkoznak. Rónai *Horváth* Jenő „A magyar hadtörténetről az ezredéves kiállításon“ írva bemutatja és ismer-teti a részletes tervezetet s több szép eszmét pendít meg, pl. a kiállítás tárgyaiból egy *Magyar Hadtörténelmi Múzeum* felállítását. A *Tárca* rovatban kisebb közlemények zárják be a tartalmas füzetet. R. *Horváth* Jenő Pozsonyból is, a hová szolgálati okokból áttételezett, ép oly jól szerkeszti e füzeteket, mint azt előbb tőle a fővárosból megszoktuk volt.

— A *Századok* oct. füzetét *Komáromy* András „Egy hamis pénzverő a XVI. sz.“ cz. cikke nyitja meg, mely egy érdekes kortörténelmi fejezet arról, hogy mennyire el volt akkor terjedve a hamis pénzverés a főurak (Dobók, Homonayak, Rákóczyak stb.) udvarában s egy bizonyos Miklós mesternek e téren való működésével foglalkozik, saját vallomásai alapján. *Óváry* Lipót Nápolyi Johanna történetéből a harmadik és befejező közleményt nyújtja. *Pór* Antal történelmi jelenetek korhú rekonstruálásához néhány újabb epizodot beszél el: Erzsébet útját Olaszországba 1343—44; Bazarábia Sándor havaseli vajda meghódítását 1344.; A tatárokon vett győzelmet 1345.; Endre hg. meggyilkoltatását Aversában 1345.; A zárai békekötést 1358.; s az 1351. országgyűlést. — *Harmath* Károly egy XVI. sz. érdekes emlékkönyvet ismertet a pozsonyi ev. lyceum könyvtárból, a mely emlékkönyv nagyon előkelő egyéné lehetett, mert Miksa császár-király névalírásával kezdődik s előkelő tört. személyekével folytatódik. A történelmi irodalom és tárcza rovata gazdag és változatos.

Az *Archeologiai Értesítő* oct. füzetében F. Cumont a magyarországi Mithras emlékekről értekezik, kimutatván, hogy Itálián kívül Magyarországon van a legtöbb Mithras-emlék, a keleti kereskedők és főkép római katonák magukkal hozván ide nemzeti isteneik tiszteletét. Az emlékek és leletek gazdag

sorozatából kiemeljük *Nagy Géza* tanulmányát: a hun-avar és magyar pogánykori sírleletek jellemzését. *Mihalik József*: hazai ötvösségünk történetéhez nyújt becses adalékokat. *Bárczay Oszkár* Családi czimerek hazai emlékeken cz. a. a Sibmacherféle czimeres könyv rengeteg sok új magyar czimereit sorolja elő.

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 3-ik füzetében *Váczy János* mutatja be „Berzsenyi Dániel élete“ cz. akadémiai jutalmat nyert jeles művének egy fejezetét. *Kanyaró Ferencz* „Kádár István éneké“-vel foglalkozik. Kimutatja Szalárdy Síralmas Krónikája után, hogy Kádár II. Rákóczy Gy. egyik portyázó csapat-vezére volt, ki 1658-ban esett el Berettyó-Újfalúnál. Az ének alig egy-két évvel ez után az esemény után keletkezett. Ezután kimutatja az eddigi kiadások s főleg a Philologiai Közlöny márcziusi füzetében megjelent „editio princeps“ hiányait. *Thury József* „Szilágyi és Hajmási históriá“-jának történeti alapját világítja meg. Bebizonyítja, hogy a monda hősei élő tört. személyek. Szilágyi Mihály, Mátyás királyunk nagybátyja és Hajmási László temesi főispán volt. A szultánleány nem lehet más, mint I. Murád unokája. A mondabeli esemény 1449-ben történt s versbeli feldolgozása a XVI. sz.-ból való. Utánna *Belják B. Pál* tesz „Megjegyzéseket a hűmonda kifejléséhez.“ *Szeremlei Barna* egy érdekes labancverset közöl az 1681. országgyűlésről. A gazdag adattárból kiemeljük *Hell Miksa* leveleit és *Nagy István* érdekes közlését *Barcsay Ádám* feleségéhez írt leveleiből. Mellékelve kapjuk a megelőző évfolyam kimerítő név- és tárgymutatóját.

K—ó.

A *Keresztény Magvető* sept.-octoberi füzetében *Bravsa Sámuel* ismerteti „Egy új vallás“ cz. alatt *Müller Miksa* után a buddhizmust, mely ma már csak Párisban több mint 30,000 követőt számlál *ker. buddhisták* nevezete alatt. *Kanyaró Ferencz* „Unitár. történetírás és Kálvinorthodoxia“ cz. polemiájából a 6-ik közleményt adja. A folyóirat állandó levelezője, *Charraud*, terjedelmes „Párisi levelet“ közöl *Hyacinthe* atyáról s a francia protestánsok munkásságáról a XIX. sz.-ban. Ezután *Berde Mózes* meleghangú nekrológja következik s a nemes örökhagyó végrendelete egész terjedelmében. Végül *Kanyaró F.* ad hírt *Enyedi György* XVI. sz.-beli híres unitárius püspök egy ismeretlen munkájáról, melyet a tordai gimnázium könyvtárában talált, s mely nem más, mint *Heliodorus* ismeretes görög regényének latin fordítása 1592-ből.

K—ó.

— Az „*Akadémiai Értesítő*“ okt. füzetében szakunkba vágó közlemények a következők: Nemzeti szellem a philosophiában, *Alexander Bernát* székkfoglalója kivonata; és a Pécz nemzetség öröködési pere 1425—33, *Nagy Iván* r. t. székkfoglalójának kivonata.

— A *Történelmi Tár* f. é. IV. füzete sok új történelmi anyagot hoz napfényre, egy csomót a Rákócziak levéltárából közöl *Szilágyi S.*, a gr. Esterházy család pápai levéltárát ismerteti és regestáit közli *Reizner János*; az erdélyi káptalan levéltárait *Béke Antal*; a Draskovichok trakostyáni levéltárából nagybecsű leveleket ad *Szerémi* (Odescalchi Arthur hg.) *Barabás D.* Udvarhelymege levéltárából közöl okleveleket Erdély történetéhez, *Kvacsala János* és *Wibling K.* II. Rákóczy György uralkodó-a történetéhez. A vegyes közlések közt minket leginkább érdekelnek Erdély emlékérméi, melyeket *Posta Béla* és *Tergina Gyula* állítottak össze.

— Az „Erdély“ oct. füzetét *Gagyi Samu*: Fogarasi turistasági viszonyok cz. cikke nyitja meg; *Boér Miklós* a Szilágyvármegyei Szamosvölgyről ír (szép képekkel illusztrálva); dr. *Hankó Vilmos* Erdély ásványvizeit ismerteti; dr. *Hermann Antal* a hegyek kultusáról Erdély népeinél írt emlékeztetését végzi be.

— Az *Etnographia* jul—szept. füzete most jelent meg dr. *Munkácsi Bernát* ügyvivő alelnök szerkesztésében. Közleményei: A magyar népies halászat műnyelve *Munkácsitól*; A gyermek a magyar néphitben *Wliskochnétól*; Gyermekijesztők és rablók nyelvahagyományainkban *Kálmány Lajostól*; Potló adatok a körömről való néphithez. *Hermann Antaltól*; Egy magyar meserégi szó-lás eredete *Munkácsitól*.

— *Egyetemes Philologiai Közöny.* A novemberi, IX. füzet végét hozza *Bárdos Remig* érdekes tanulmányának: „*Lucanus és Vergilius*“ és kezdetét *Kalmár Elek* „*Petőfi János vitéz népies elemei*“ című cikkének. *Varjas István* kritikai adalékokat közöl a *Statius Thebaisához* írt scholionokhoz; *Szathmáry* pedig befejezi a „*Kazinczy és Toldy*“ közötti viszony ismertetését. *Krausz Sámuel* latin nyelven szolgáltatt adalékokat a görög és latin szótárakhoz a héber segítségével értelmezvén a *μύλον, furna, σπόγγος, συντηρήσις, ζιζουλοι* szokat. — A hazai irodalom rovatban *Némethy Géza* meleg hangon ajánlja *Platon* válogatott művei I. kötetét *Péterfi Jenőtől* fordítva és bevezetéssel ellátva; *Katona Lajos* dicséri *Herder* *Cid* románczai 3. kiadását *Heinrich Gusztávtól*; *Pecz Vilmos* elismeréssel mutatja be *Homer* *Odysseája* fordítását *Kempff Józseftől*. Program-értekezések közül ismertetve vannak: *Rácz E.* Tanulmányok a rómaiak erkölcsiéről, mindennapi foglalkozásai és szokásairól. *Vajda K.* *Daphnis* és *Chloé* fordítás *Longusból*. *Schuber M. A.* költészet szerepe a középiskolai nevelésben. *Dergách S.* A német nyelv és irodalom tanítása gymnasiumainkban. *Horváth C.* *Codex*-irodalmunk példái és a *Példák* könyve. A füzet végén érdekes „*Vegyese*“ vannak. —i —s.

— *A Földrajzi Közlemények* f. évi V. füzetében dr. *Kövesligethy Radó* a föld alakjáról értekezik; *Findura Imre* *Esztergom vármegyét* ismerteti helyrajzi és statisztikai szempontból. *A Könyvészet* rovatában dr. *Márki Sándor* falitérképét Európáról a magyarok honfoglalása idejében; nagy méltánlyással ismerteti *Lauko Albert*.

— *A Turul* f. é. 3-ik füzetében *Karácsonyi János* dr. a gr. *Csákyak* és *Becskeyek* őseiről közöl családtörténeti tanulmányt; dr. *Konáromy András* a borsodi és ugoccai *Szirmayakról* (3 közl.): *Petrovay György* a *Dolhai-család* eredete, leszármazása és története (1366—1708) 2-ik közleményét adja; *Kandra Kabos* az egri püspökök pecséiteit ismerteti; *Nagy Géza* az *Árpád-ház cz. a.* *Wertner Mór* „az *Árpádok* családi történeté“-t bírálja. *N. Szepessy Béla* a négyesi *Szepessy-család* leszármazását folytatja, *Csergheő Géza* a *buthkai Viczmándy* családról ír. *A Vegyes* rovatban, a *Szecsódy-család* 1418. czímerét mutatja be *Nagy Imre*, a *Viczay* és *Héderváry* család eredetéről ír *K. A.*, a *kihalt rátóthi Gyulaffy-család* grófi diplomáját és czímerét ismerteti. *H. G. D.*, a *kassai ev. ref. egyház* pecsétjét (1666) *Illéssy János*, az *Inezédi* és *kiágazása* a *br. Jósinczi családról* ír *Kiss Bálint*. Végül *Kandra Kabos* becses összeállítást kezd meg az egri káptalan hiteles helyeinek családjairól.